

VII.

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

NJEMAČKA ULOGA U VOJNIM PITANJIMA

Očekujući talijansku kapitulaciju, Nijemci su početkom ljeta 1943. reorganizirali vojno zapovjedništvo na području jugoistočne Europe, kako bi spremno očekali preuzimanje područja koja su dotada bila pod talijanskim kontrolom kako bi ih branili u slučaju napada zapadnih Saveznika. U mjeri u kojoj se reorganizacija odnosila na NDH, poduzeli su tri ključna koraka. Prvo, u Jugoslaviju su doveli Stožer (ali ne i oklopne jedinice) 2. oklopne armije pod zapovjedništvom generala Lothara Rendulica, otada zaduženog za sve vojne operacije na zapadnom Balkanu, pa tako i u NDH, pod vrhovnim zapovjedništvom glavnog zapovjednika snaga za jugoistočnu Europu. Hitler je upozorio Rendulica da su „obrana i zadržavanje Balkana od presudne važnosti jer bi nepriateljsko zauzimanje tog područja značilo smrtnu prijetnju za vojsku Reicha, te ugrozila južno krilo ruske fronte”. Njegove je zadaće opisao ovako: „Iskoristiti vojnu moć NDH, uništiti Titove snage, pojavi li se potreba, eliminirati talijansku opasnost na jadranskoj obali možda i njihovim zarobljavanjem, potom slijede okupacija Dalmacije, Crne Gore i Albanije, te obrana obale.”¹

Drugo, Nijemci su funkciju zapovjednika njemačkih snaga u NDH pridružili XV. korpusu, a korpus 2. oklopnoj armiji. I treće, 7. rujna 1943. Hitler je izdao zapovijed br. 26 – Poboljšanje obrambene moći NDH. Glavni joj je cilj bio stvoriti tješnju suradnju njemačkih i oružanih snaga NDH poticanjem pozitivnog stava njemačke vojske prema državi i oružanim snagama NDH, podizanjem samopouzdanja i morala jedinica NDH, te ubrzanjem razvoja oružanih snaga NDH pomoću pojačanog njemačkoga utjecaja na njihovo organiziranje, obuku i opskrbu.² Početak provedbe te zapovijedi zapravo je značio drugu temeljnu reorganizaciju vojnih odnosa između Njemačke i NDH, nakon reorganizacije provedene u rujnu i listopadu 1942. što je rezultiralo velikim povećanjem njemačkoga utjecaja.

Važna sastavnica Zapovijedi br. 26 bilo je imenovanje – 1. listopada 1943. – generala Hansa Juppea na mjesto Wehrmachtova inspektora vojske NDH, zaduženog za obuku, opskrbu i, općenito, poboljšanje borbenih sposobnosti jedinica NDH. Još jedna važna odredba nalagala je korištenje legionarskih di-

vizija iz NDH isključivo u NDH, a ne na ruskoj ili zapadnim frontama, iako je Glaise to vladi NDH prenio tek 20. listopada 1943. godine.³ Ta je promjena bila nužna zbog sve veće snage i aktivnosti partizana na teritoriju NDH. Štoviše, Nijemci su kasnije bili prisiljeni na jugoslavensko ratište uputiti još nekoliko divizija, a osobito u NDH.

Hitler je pored toga pokušao pokazati vjeru u vladu i upravu NDH izdavanjem posebnih uputa prema kojima njemački generali u NDH više neće imati izvršne ovlasti. To je značilo da je nužno dogovoriti nove odnose između njemačkih zapovjednika i civilnih vlasti NDH u svim područjima južno od Save koji će zamijeniti raniji raspored. Sporazumom između Pavelića i njemačkoga poslanika, to je područje podijeljeno na četiri zone. Za svaku od njih vlada NDH imenovala je delegata (*Beauftragte*) za civilnu upravu s izvršnim ovlastima, koji je odgovarao za civilne poslove i blisko surađivao s njemačkim zapovjednicima. Osim toga, svako njemačko zapovjedništvo korpusa i divizije dobilo je posebnog predstavnika NDH za civilna pitanja, čije je aktivnosti koordinirao Mladen Lorković, ministar unutarnjih poslova NDH. Lorković je k tome postao i glavni dužnosnik NDH za vezu s Glaiseom, njemačkim glavnim opunomoćenikom u Zagrebu, s kojim je rješavao sve nesuglasice i poteškoće. Glaise je u izvještaju od 11. rujna 1943. ustvrdio da će „tijesna suradnja izaslanika pri njemačkim zapovjedništvima na terenu, te Mladena Lorkovića s njemačkim glavnim opunomoćenikom zajamčiti na terenu potreban utjecaj civilne uprave nužan za zaštitu naših vojnih interesa”.⁴ Tako su novi dogovori, iako nisu eksplicitno narušavali suverenitet NDH u mjeri u kojoj ga je očito narušavalo davanje izvršnih ovlasti, ipak omogućavali njemačkim zapovjednicima na terenu da utječu na civilnu upravu NDH kada su to iziskivale vojne potrebe. No u Hitlerovoj Zapovijedi od 7. rujna stajalo je da vladu NDH treba izvještavati o svim planovima i aktivnostima njemačkih jedinica, kao i jedinica NDH pod njemačkim zapovjedništvom, u mjeri u kojoj je to moguće s obzirom na vojnu sigurnost. Glaiseova je zadaća bila doći do aktualnih informacija od svih njemačkih zapovjedništava u NDH, te ih prenijeti vlastima NDH. Međutim, kako ćemo vidjeti u daljnjem tekstu, njemački su generali u proljeće 1944. ponovno zadobili izvršne ovlasti u pojedinim područjima NDH.

U vrijeme kad su reorganizirali vojno zapovjedništvo u NDH i povećali nadzor nad oružanim snagama NDH, Nijemci su proširili i korištenje pomoćnih jedinica radi održavanja sigurnosti i borbe protiv partizana. Dovedi su konjičku diviziju ruskih Kozaka i počeli koristiti lokalne četnike. Kad su se vlasti NDH usprotivile, Nijemci se nisu obazirali na te prosvjede, što je samo još jedan dokaz njihova povećanog utjecaja na vojna pitanja u NDH.

Kako su Hitler i njegovi najviši zapovjednici učestalo navodili, najpresudnija je zadaća u NDH bilo čuvanje željezničke pruge od austrijske granice, preko

Zagreba do Beograda. Promjene u vojnoj suradnji između Reicha i NDH do kojih je došlo u rujnu i listopadu 1942. ponajviše su bile izazvane potrebom poboljšanja zaštite te pruge. No i pored novih mjera, pruga je i dalje bila glavna meta partizanskih sabotaža. U nastojanju da prekinu njihovu aktivnost, Nijemci su u listopadu 1943. doveli 1. kozačku diviziju. Bila je to konjička jedinica ruskih Kozaka – dijelom preotetih ruskoj Crvenoj armiji, dijelom regrutiranih s ruskih područja pod njemačkom okupacijom, uz još ponešto dezertera – poznatih po izrazito protuboljševičkoj orijentaciji i velikoj borbenosti. Diviziju su činile četiri pukovnije, Donski, Kubanski, Sibirski i Terečki Kozaci, a snagama su zapovijedali i njemački i kozački časnici, dok je glavni zapovjednik bio general Helmuth von Pannwitz. Mnoge pripadnike divizije pratili su i članovi obitelji.⁶

Nijemci su u južnoj Rusiji organizirali, opremili i uvježbali kozačku diviziju za borbu protiv Crvene armije, ali se to sredinom 1943. pokazalo neprihvatljivim. Zato su potražili drugo mjesto na kojem bi je mogli upotrijebiti kao konjaničku diviziju. Razmjerno ravna područja između Save na jugu, te Duvave i Drave na sjeveru (područja Srijema i Slavonije) u NDH doimala su se sasvim prikladnim. Nijemci su pojedine jedinice te divizije upotrijebili i u operacijama protiv partizana u središnjem dijelu sjeverne, te u sjeverozapadnoj Bosni, u područjima jugoistočno i jugozapadno od Zagreba, te u jugoistočnim dijelovima Slovenije, oko Metlike.⁷ No od samog početka, njezina je glavna zadaća uvijek bila zaštita željezničke pruge od Zagreba do Beograda.

U NDH je divizija stavljena pod zapovjedništvo 2. oklopne armije, koja je nakon talijanskog sloma preuzela zapovjedništvo nad svim vojnim operacijama u NDH. U kolovozu 1944. Himmler je predložio prebacivanje divizije u sastav SS snaga. To je učinjeno u studenome, unatoč protivljenju generala Pannwitza. Istovremeno je počelo i formiranje kozačkog konjaničkog korpusa.

Kozačka je divizija vrlo brzo došla na glas po nediscipliniranosti i bezobzirnosti, ne samo prema partizanima koji su napadali željezničku prugu, nego i prema civilnom stanovništvu. Vlasti NDH tužile su se Nijemcima, a na koncu čak i osobno Hitleru, a i sam je Glaise ubrzo zatražio premještanje divizije iz NDH.⁸ Osim što su silovali žene, ubijali, pljačkali i palili naselja za koje se pretpostavljalo da se u njima skrivaju partizani ili njihovi pristaše, pripadnici divizije masovno su, u znak upozorenja partizanima i ostalima, vješali ljude na telegrafске stupove uz željezničku prugu u Slavoniji.⁹ Pismo Vladimira Krčelića, časnika NDH za vezu s tom divizijom, državnome ministru Vjekoslav Vrančiću od 14. prosinca 1943, također je otkrilo da su, premda se disciplina unutar divizije poboljšala, i premda Kozaci nisu bili onoliko okrutni i nesmiljeni koliko ih je takvima prikazivala partizanska propaganda, posebni divizijski prijeki sudovi tijekom prva dva mjeseca djelovanja divizije u NDH dosudili najmanje dvadeset smrtnih presuda u svakoj od četiriju pukovnija. I unatoč takvome barbarstvu, Hitler se nije obazirao na pritužbe i Kozaci nisu

povučeni, ali ni partizani nisu odustali od svojih planova.¹⁰ Željeznička pruga i dalje je bila glavni cilj njihova djelovanja, a stalne sabotaze izazivale su teške oštećenja opreme i uzrokovala kašnjenja u prijevozu.

Prva kozačka divizija podijeljena je 25. veljače 1945. na dvije divizije. Zajednički su činile XV. kozački konjanički korpus, koji je – prema Erichu Kernu – u svibnju 1945. raspolagao s 25.000 časnika i vojnika. Kozaci su ostali u NDH do završetka rata, boreći se uz njemačke, a povremeno i jedinice NDH. Tijekom posljednjih nekoliko dana rata, povukli su se u Austriju. Nakon rata, zapadni su ih Saveznici, zajedno s ostalim odmetnutim sovjetskim jedinicama, prisilno vratili u SSSR.¹¹

Osim što su doveli ruske Kozake, Nijemci su se za pomoć obratili i četnicima radi obavljanja policijskih dužnosti u zemlji i u borbi protiv partizana. Kao što smo spomenuli u prethodnom poglavlju, već u proljeće 1942. Nijemci su prihvatili sporazume o toleranciji i nenapadanju koje su vlasti NDH zaključile s nekoliko četničkih formacija u Bosni, budući da su bili usmjereni protiv partizana, pridonosili pacifikaciji područja na kojima su Nijemci bili zainteresirani za industriju, rudarstvo i komunikacije, te umanjivali broj njemačkih jedinica potrebnih u Bosni. Moglo bi se reći da je to bio svojevrsan oblik neizravne suradnje Nijemaca i četnika. I talijanski dokumenti, nesumnjivo pripremljeni radi obrane talijanskoga korištenja četnika u područjima koja su držali pod nadzorom – od stalnih njemačkih kritika, pokazuju da su i prije rujna 1943. Nijemci u više prilika izravno surađivali s pojedinim četničkim jedinicama na područjima sjeveroistočno od njemačko-talijanske demarkacijske linije. To pokazuju i dokumenti njemačkih zapovjedništava u Bosni.¹² Bez takve izravne njemačko-četničke suradnje u NDH, gdje su još uvijek bile angažirane talijanske snage, njemačka 114. laka pješачka divizija (bivša 714. pješачka divizija) ne bi mogla koristiti jednu četničku formaciju u napredovanju prema jadranskoj obali nakon talijanske kapitulacije. Štoviše, u izvještaju o njemačko-četničkoj suradnji XV. korpusa od 19. studenoga 1943. godine – upućenog 2. oklopnoj armiji, govori se o tome kako su se kolaboracionističke četničke jedinice iskazale „i u napadu i u obrani” u sukobima s partizanima, „oslanjajući” se o njemačke jedinice gotovo čitavu godinu.¹³

Njemačko-četnička suradnja u NDH ušla je u novu fazu nakon talijanske kapitulacije, kad su se Nijemci suočili s potrebom nadziranja daleko većeg područja nego prije i s borbama protiv partizana u čitavoj Jugoslaviji. Budući da im je nedostajalo jedinica i da su trebali nove saveznike, bitno su liberalizirali politiku prema četnicima kako bi sve srpske nacionalističke snage mobilizirali za borbu protiv ustanika. Druga oklopna armija provodila je novu njemačku politiku. Prema zapovijedi 2. armije od 29. rujna 1943, upućenoj XV. korpusu razmještenom u NDH, zapovjednici divizija tog korpusa i borbene skupine imali su pravo sklapati privremene sporazume s četničkim jedinicama.

...a u svrhu borbe protiv partizana. Prvi takav formalni sporazum zaključen kako se čini, početkom listopada 1943, između 373. pješačke divizije (legionara iz NDH) i skupine od 260 četnika pod zapovjedništvom Mane Rokvića koja je djelovala u zapadnoj Bosni i Lici.¹⁴ Od tog skromnog početka razvila se praksa koja je obuhvatila tisuće četnika.

I kao što je činjenica da su se Talijani u NDH služili četničkim formacijama kao pomoćnim jedinicama što je kod vlasti NDH izazivala ogorčenje, tako je bilo i s njemačkim korištenjem istih snaga. Štoviše, njemačko-četnička suradnja prerasla je u najveći problem u odnosima Reicha i NDH praktički od trenutka talijanske kapitulacije. Nijemci nisu tek koristili četničke jedinice za napredovanje prema moru, kao i četničke jedinice i one talijanske jedinice, koje su se odlučile za suradnju, za stražarske dužnosti u Šibeniku, Splitu, Metkoviću i Dubrovniku, nego su odlučili da ne koriste jedinice NDH za preuzimanje i osiguravanje nekadašnjih područja pod talijanskom upravom, što je za vlasti NDH bila vrlo gorka pilula. Nijemci su četničke i talijanske – ali ne i jedinice NDH – koristili i za stražu uz željezničke pruge i za borbe protiv partizana. Za vladu NDH to je bilo previše. Stoga je, prvo, početkom listopada, vlada Glaiseu uručila čitav popis zahtjeva i pritužaba, s naglaskom na činjenicu da Nijemci koriste talijanske jedinice. Vlada NDH tražila je korištenje jedinica NDH u Šibeniku, Splitu, na Sušaku i oko Zadra, te da u istočnoj Istri budu angažirane samo njemačke jedinice i po mogućnosti legija sastavljena od Talijana i pripadnika oružanih snaga NDH, jer bi prisustvo talijanskih fašističkih jedinica tamošnje hrvatsko stanovništvo otjeralo u partizanske ruke. Vlada NDH je usto zatražila i formiranje civilne uprave NDH na području Kotora. Usprotivila se djelovanju talijanskih jedinica izvan Rijeke i Zadra, te izrazila zabrinutost za sigurnost područja između Ogulina i Rijeke. A onda je 18. listopada 1943, na sastanku s Kascheom, izaslanstvo ministara NDH ukazalo na pitanje njemačkog aktiviranja četničkih jedinica, osobito u okolici Šibenika, Splita, Metkovića i Dubrovnika. Smatrali su da će to navesti hrvatsko stanovništvo na zaključak da ne mogu ozbiljno shvatiti njemačko obećanje kako će, s vremenom, priobalno područje prepustiti NDH.¹⁵ Međutim, i nakon toga prigovora, Nijemci nisu dopustili djelovanje većeg broja jedinica NDH na jadranskoj obali, te su kao pomoćne snage nastavili koristiti i četnike i pronjemački orijentirane Talijane.

Razlog zbog kojeg Nijemci nakon talijanske kapitulacije nisu angažirali jedinice NDH na obalnim područjima, a i kasnije, koristili tek u ograničenim razmjerima, zasnivao se na procjeni da one nisu pouzdane. To je rezultiralo stalnim masovnim dezertiranjem i prelaskom vojnika NDH u partizanske redove. Ne treba ni napominjati da vlasti NDH, unatoč svim prosvjedima Nijemcima zbog njihove suradnje s četničkim jedinicama, nikad nisu spomjeli pitanja dezertiranja iz svojih jedinica, iako su morale znati da je to za Nijemce presudno pitanje. No neki ustaški dužnosnici u Dalmaciji imali su

realističniji pogled na njemačko-četničku suradnju na svom području. Tako se Bruno Nardelli, čelni čovjek civilne uprave u Dalmaciji, 18. siječnja 1944. potužio Edi Bulatu, ministru za oslobođena područja, da je „jedna od naših kanceroznih rana i dalje pitanje četnika. Suradnja četnika s Nijemcima takva je da su potonji otvoreno naklonjeni četničkim elementima”. Tome je još dodao: „Na žalost, u našem vojnom sektoru vlada veliki kaos.” Ustaški bojnik Mirko Blaž, zamjenik zapovjednika 7. brigade Poglavnikovog tjelesnog sdruga, javljajući se s područja Drniša, istočno od Šibenika, potužio se 5. ožujka 1944. na nedostatak discipline među ustaškim jedinicama, te njihovo odbijanje da se bore, osim u rodnome kraju. U vezi s njemačkim korištenjem četničkih jedinica primijetio je: „Nijemce ne zanima politika, nego sve promatraju s vojnog gledišta. Potrebne su im jedinice koje mogu držati određene položaje i određena područja očistiti od partizana. Zatraže li to od nas, mi to ne možemo obaviti. Četnici mogu.”¹⁶

U promemoriji pod naslovom „Pojedina vojna pitanja u NDH”, koja je 1. ožujka 1944. dostavljena von Ribbentropu, vlada NDH pobunila se zbog činjenice da njemačke oružane snage, koje su u travnju 1941. uništile protunjemačku jugoslavensku vojsku, sada koriste najfanatičnije ostatke te iste vojske u prijateljskoj i savezničkoj NDH, povjeravajući im čak i obranu dijelova jadranske obale, dok se flotila NDH bori na Crnome moru. U popratnoj promemoriji, pod naslovom „Aktivnost četničkih jedinica u NDH”, vlasti NDH su ustvrdile da ne mogu dopustiti da na njihovu teritoriju postoje naoružane jedinice koje su pripadale neprijateljskim snagama. Predložili su da svi četnički časnici i vojnici koji nisu državljani NDH napuste teritorij zemlje, da se ne formiraju i oružjem ne opskrbljuju nove četničke jedinice, da se druge četničke skupine koriste kao lokalna straža u selima s pravoslavnom većinom, te da se od tih skupina zahtijeva da priznaju NDH, odbace sve oznake i zastave koje se ne mogu povezati s NDH, i da se podvrgnu vlastima NDH i zakonima koji u NDH vladaju. Ali se Njemačka nije pretjerano obazirala na te prosvjede.¹⁷

Tijekom zime 1943. i proljeća 1944, njemačko-četnička suradnja dodatno je ojačala. Prema njemačkome izvještaju, u vrijeme podnošenja promemorija NDH, u ustaškoj je državi djelovalo oko 23.300 četnika u 35 različitih formacija. Devetnaest jedinica, sa 17.500 pripadnika tijesno je surađivalo s njemačkim jedinicama i u daleko manjoj mjeri sa snagama NDH, dok njih šesnaest, s oko 5800 pripadnika, nije surađivalo. Prema izvještaju NDH koji su Nijemci preveli i koji nosi datum 14. travnja 1944, u državi je bilo oko 35.000 naoružanih četnika. U izvještaju nije navedeno koliki broj surađuje s njemačkim snagama ili snagama NDH.¹⁸

Želeći ublažiti povrijeđenost vlasti NDH, 2. oklopna armija izdala je 11. svibnja 1944. direktivu pod naslovom „Korištenje hrvatskih borbenih skupina”. U njoj je stajalo da će četničke jedinice djelovati kao „hrvatske borbene

skupine" pod zapovjedništvom četničkih vođa, ali unutar zapovjednog lanca NDH. Direktiva se temeljila na Hitlerovoj odluci, a odražavala je stanovište Nijemaca da se ne mogu odreći usluga četničkih jedinica koje se bore protiv partizana. No premda je znatan broj četničkih formacija prihvatio nove oznake i nazive, i počeo djelovati pod nadzorom raznih njemačkih divizija, nova politika nije bila prihvatljiva ni četnicima, ni vlastima NDH, koje su sabotirale taj njemački pokušaj.¹⁹

S njemačkog stajališta pitanje je bilo krajnje jednostavno. Njemačkoj je nedostajalo jedinica na svim frontama, a u Jugoslaviji je koristila ne samo oružane snage kolaboracionističkih režima, nego i druge oružane skupine koje su se borile protiv partizana. U NDH su to bili četnici. Ovdje je potrebu povećavala i činjenica da su vojne jedinice NDH bile vrlo nepouzđane, pa su stoga imale i ograničenu primjenu. Problem je jezgrovito izrazio Phleps, zapovjednik V. brdskog korpusa, u obraćanju njemačkom časniku koji ih je posjetio 25. svibnja 1944, objašnjavajući kako ne može razoružati četnike dok im vojska NDH ne počne osiguravati jednak broj pouzdanih jedinica.²⁰

Dva njemačka dokumenta jasno odražavaju taj mučni trokut. Prvi je izvještaj satnika Merrema, obavještajca pri glavnome zapovjedništvu za jugoistočnu Europu, o inspeksijskim obilascima obavještajnih časnika raznih njemačkih jedinica u NDH od 20. lipnja i 4. srpnja 1944. godine. Merrem je iz Beograda preko zapadne Srbije, Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Like doputovao u Zagreb. Na sva usta hvalio je četničke jedinice koje su surađivale s Nijemcima zbog skladnih odnosa njemačkih i četničkih jedinica te zbog izvrsnih rezultata koje su četnici postigli u borbama protiv partizana. Isto tako izvjestio je da odnosi njemačkih jedinica i jedinica NDH nikako ne mogu dobiti prolaznu ocjenu. Jedinice NDH nisu pouzdane, ne dostavljaju potrebne informacije, dio ljudi u vezi je, kako se čini, s neprijateljem, a protuobavještajci NDH zatočili su neke civile koji su se bavili obavještajnim radom za njemačku vojsku. Činilo se da glavni uzrok takvog držanja vlasti NDH leži u prijateljskim odnosima Nijemaca i četnika.

Drugi je dokument pismo koje je načelnik stožera njemačke 2. oklopne armije uputio 9. kolovoza 1944. časniku NDH za vezu pridruženom toj armiji u vezi s njemačko-četničkim odnosima u istočnoj Bosni. Načelnik stožera primijetio je da četnici koji se bore protiv partizana u istočnoj Bosni na vrijedan način daju doprinos sigurnosti NDH, te da 2. armija u načelu odbija prihvatiti prijedloge NDH na račun tih jedinica „sve dok ne dođe do likvidacije komunističkih banda". Izravno je optužio vlasti NDH za uveličavanje ili izmišljanje četničkih napada na Muslimane i za činjenicu da nisu koristile njemačku ponudu za istraživanje takvih optužaba. Druga armija usto nije odobrila potpukovniku NDH, Franji Sudaru, da sudjeluje u „pacificiranju" u istočnoj Bosni, jer bi to zapravo značilo nasumično djelovanje protiv srpskoga stanovništva.²¹

Službeni izvještaji NDH učestalo su se bavili problemom četnika. U strogo povjerljivom „Obavještajnom izvještaju br. 3” od 12. kolovoza 1944, dio o „problemu četnika” počinje riječima: „Jedno od najbolnijih pitanja naše države i nacionalne politike upravo jest pitanje četnika. Pritom se ne radi samo o četničkim zlodjelima, nego ponajprije o činjenici da naš narod ne može shvatiti zašto saveznička njemačka vojska surađuje s našim smrtnim neprijateljem.”²² Nakon talijanske kapitulacije, gotovo i nije bilo sastanka predstavnika Reicha i NDH o političkim ili vojnim pitanjima na kojem predstavnici NDH nisu postavljali i četničko pitanje. Vlada NDH tražila je repatrijaciju svih četnika rođenih van teritorija NDH, inzistirala da Nijemci prestanu naoružavati i koristiti četničke jedinice, te da se njemački vojnici s njima prestanu zbližavati i družiti. Četničko je pitanje bilo važna tema rasprava čak i na posljednjem sastanku Pavelića i Hitlera, održanom 18. rujna 1944. godine. I Hitler i feldmaršal Keitel branili su njemačko-četničku suradnju zbog praktičnih vojnih razloga; Hitler je ustvrdio kako je bolje da se četnici s njemačkim i snagama NDH bore protiv partizana, nego da prijeđu na partizansku stranu. Kad je riječ o njemačkim zapovjednicima na terenu, njihovi uobičajeni razlozi za korištenje četničkih jedinica glasila su da njihove vlastite snage nisu dovoljne za dodijeljene im taktičke zadaće, te da je bolje imati četnike za saveznike nego za protivnike, te da se tako čuva njemačka krv. Jedino je Kasche, kao što je često bio slučaj, podupirao vladu NDH i ustrajno tražio rješenje četničkog pitanja u skladu s njezinim prijedlozima.²³ No u ovom slučaju, kao i u tolikim drugim slučajevima, kad se radilo o njemačkim interesima, vojnim ili druge naravi, oni su uvijek imali prednost pred željama vlade NDH i njenih vojnih vlasti.

Kako se povećavalo njemačko sudjelovanje u vojnim pitanjima NDH, tako je rastao i broj njemačkoga vojnog osoblja u Zagrebu. Prema podacima koje je Glaise uputio vojnome zapovjedniku za jugoistočnu Europu, Njemačka je u Zagrebu u listopadu 1943. imala 126 vojnih dužnosnika ili funkcija (*Dienststellen*) koji su predstavljali njemačku kopnenu vojsku, Luftwaffe, Waffen SS i policiju. Početkom ožujka 1944. ta se brojka popela na 151, što je bilo povećanje od 20%, uz 897 časnika i vojnih dužnosnika, 11.551 dočasnika i vojnika, te pripadnika njihovih obitelji.²⁴ Šest mjeseci kasnije, kad se njemački položaj u jugoistočnoj Europi u jesen 1944. počeo urušavati, Zagreb je postao i sjedištem zapovjedništva Vojne skupine F, pa tako i glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, a u veljači 1945. i sjedištem zapovjedništva Vojne skupine E. No, premještanje tih visokih zapovjedništava u Zagreb vjerojatno nije znatnije povećalo broj pripadnika njemačkog vojnog osoblja u tom gradu, jer su se Nijemci u to vrijeme već povlačili s jugoslavenskoga teritorija.

Njemačko se vojno sudjelovanje dodatno povećalo kad su izvršne ovlasti u proljeće 1944. ponovno vraćene njemačkim generalima u NDH. Kao što smo već navodili, te su ovlasti povučene na temelju Hitlerove Zapovje-

41. br. 26. od 7. rujna 1943. godine. Još neko vrijeme njemački su generali na civilne vlasti NDH utjecale putem posebnih delegata koje je vlada NDH dodijelila njemačkim divizijskim i višim vojnim zapovjedništvima, te putem veze između njemačkoga glavnog opunomoćenika i ministra unutarnjih poslova NDH u Zagrebu. No Nijemce to nije zadovoljilo, osobito na područjima koja su u pojedinim razdobljima stjecala naročitu stratešku važnost. Upravo je stoga 12. travnja 1944. glavni zapovjednik za jugoistočnu Europu naložio Glaiseu da s vladom NDH dogovori proglašenje „borbene zone” uz čitavu obalu Jadrana, kao i uvođenje izvanrednog režima u sklopu kojeg će njemački generali imati vrhovne izvršne ovlasti u skladu s direktivama zapovjednika 2. oklopne armije. Glaise se s tim prijedlogom obratio Paveliću i njih su dvojica 17. svibnja potpisala Memorandum o razumijevanju s takvim odredbama. Naredbom od 20. svibnja 1944. Pavelić je na to područje uveo izvanredni režim na temelju Zakonskog ukaza o uvođenju izvanrednog stanja od 18. siječnja 1943. godine (vidi 6. poglavlje). Priobalni je pojas podijeljen na dva područja vojne uprave, a u svakome od njih, na čelu izvršne vlasti bio je po jedan general NDH. No prema Memorandumu o razumijevanju od 17. svibnja, generali NDH su bili podređeni njemačkim, koji su imali izvršne ovlasti. Tijekom narednih mjeseci, ista je formula primijenjena i u pridavanju izvršnih ovlasti njemačkim generalima u Srijemu, Slavoniji, sjeveroistočnoj Bosni i zapadnoj Bosni.²⁵

Nekoliko mjeseci kasnije, 26. srpnja 1944, glavni zapovjednik za jugoistočnu Europu, von Weichs, predložio je nešto što je kasnije postalo poznato pod nazivom „von Weichsov plan”, niz postupaka s namjerom daljnjeg širenja njemačkoga nadzora nad oružanim snagama NDH. Von Weichsa je brinuo daljnji raspad tih snaga, kao i sve veća opasnost od toga da, s približavanjem sovjetskih snaga europskome jugoistoku, te izgledima za savezničko iskrcavanje na jadranskoj obali, glavnina vojske prijeđe na stranu Saveznika. Predložio je da se više ne formiraju „čiste” jedinice NDH, da se postojeće jedinice NDH ojačaju značajnim dijelom njemačkog osoblja, te da postojeće brdske i lake pješачke brigade budu reorganizirane po uzoru na legionarske divizije u NDH, i da jedinice NDH – u svakom smislu – budu podčinjene njemačkim jedinicama, te da djeluju isključivo kao sastavni dio njemačkih snaga.²⁶

Hitler i Wehrmachtov Operativni stožer posavjetovali su se 14. kolovoza s von Ribbentropom i Kascheom o von Weichsovu prijedlogu, te su, kao i obično, utvrdili da su pristrani prema vladi NDH. Kasche je u bilješci o sastanku istaknuo da je Hitler bio ponešto manje skeptičan u odnosu na NDH nego prije, a prijedlog je na koncu, nakon rasprave, odbačen. Tijekom tih prethodnih dana bilo je važno ne pogoršati odnose dviju zemalja.²⁷ Kao i ranije, pri donošenju odluka u vezi s NDH, poželjno je moralo ustuknuti pred praktičnim: von Weichsov plan predviđao je mnogo više njemačkih snaga nego što se već nalazilo u NDH, a Nijemci tim snagama jednostavno nisu raspolagali. Tome

možemo dodati da su u kolovozu 1944. Nijemci dio brdskih brigada NDH prebacili među vlastite snage, te ih zamijenili njemačkim jedinicama, što je dio javnosti u NDH primio kao početak likvidacije vojske NDH. No takva je praksa ubrzo prekinuta.²⁸

Kao dio pojačanih njemačkih nastojanja da unište partizane nakon talijanske kapitulacije, general pukovnik Lothar Rendulic, novi zapovjednik 2. oklopne armije u zapadnome dijelu Balkana, pokrenuo je početkom prosinca 1943. niz operacija protiv partizanskih snaga s ciljem njihovog iscrpljivanja, i uništavanja njihove borbene moći.²⁹ Na teritoriju NDH ti su pokreti njemačkih snaga bili dio operacije Kugelblitz, koja je djelomice provedena uz pomoć jedinica NDH. Usljedile su operacije Schneesturm, Ziethen, Herbstgewitter, Panther, Delphin, Merkur, Waldrausch i Weihnachtsmann. Iako su Nijemci partizanima nanijeli velike gubitke u ljudstvu, te ih natjerali na napuštanje dijela teritorija, ratna se sreća ipak okretala u njihovu korist. Gubitke ljudstva nadoknadio je priljev novih dobrovoljaca, a teritorijalne gubitke ponovno zauzimanje nekadašnjih ili stjecanje novih područja u drugim krajevima. Talijanska kapitulacija nije samo u velikoj mjeri povećala broj novih partizana, te silno poboljšala njihovu opskrbu, nego ih je u velikoj mjeri ojačala i u psihološkome smislu. Na Teheranskoj konferenciji potkraj 1943. godine, partizani su priznati kao saveznička vojna snaga, što je ojačalo njihov politički položaj na domaćem planu, a istodobno umanjilo četnički ugled u unutrašnjopolitičkim relacijama. Nadalje, saveznička je pomoć četnicima malo-pomalo uskraćena, dok se pomoć partizanima ustrajno povećavala. Daljnje napredovanje sovjetskih snaga na Istočnoj fronti, te nakon lipnja 1944. zapadnih Saveznika na zapadnim frontama, kao i opći dojam da će Nijemci izgubiti rat išli su im u prilog, a na štetu svim njihovim neprijateljima na području Jugoslavije.

Rendulic je ubrzo shvatio koliko su konvencionalne operacije protiv partizana uzaludne, te se odlučio za zračni desant na Titov štab u Drvaru. U slučaju Titova zarobljavanja ili pogibije, smatrao je, partizanski će se pokret raspasti. Napad je izveden 25. svibnja 1944. (na Titov rođendan) i nanio partizanima teške gubitke, no Tito je ipak uspio pobjeći.³⁰ Zrakoplovom je prebačen u Bari, u Italiji, pod savezničkim nadzorom, a potom na Vis, koji su čvrsto držali partizani i Britanci, i gdje je sljedećih nekoliko mjeseci imao stožer. Pored ostalog i zbog neuspjeha u Drvaru, Rendulic je oko 20. lipnja 1944. smijenjen s mjesta zapovjednika 2. oklopne armije, a na toj dužnosti zamijenio ga je general Maximilian de Angelis.

NJEMAČKA ULOGA U POLITIČKIM PITANJIMA

Talijanska kapitulacija navela je Nijemce da iznova ocjenjuju ne samo vojne sporazume i dogovore, nego i političke odnose s NDH. Kao što smo već rekli, Glaise je još u jesen 1941. počeo raditi protiv Pavelića i ustaša. Cilj mu je bio svrgnuti ih s vlasti ili u najmanju ruku proširiti bazu vlasti elementima pomirljivijima prema srpskom stanovništvu i s većom narodnom potporom. Alternativu ustašama Glaise je konkretno vidio u HSS-u, a nakon njega u „skupinama koje široko predstavljaju” hrvatsku političku javnost. Nakon talijanske kapitulacije, Glaise je, kako se čini, smatrao da bi se ustaški režim mogao raspasti zbog očitog porasta partizanskih snaga. Iako su ga događaji demantirali, promjena je ipak dovela do toga da je Wehrmachtov Operativni stožer problem u NDH počeo promatrati na nov način. U prvoj polovici listopada 1943. Nijemci su smatrali da je „raspad NDH već toliko uznapredovao da se s tom činjenicom napokon treba suočiti”.³¹

Zapovjednik za jugoistočnu Europu von Weichs podnio je operativnome stožeru Wehrmachta prijedlog radikalnih promjena u NDH 24. listopada 1943. godine.³² Dva dana kasnije, Glaise je podnio i detaljan plan u vezi s potrebom uvođenja izvanrednog režima (*Ausnahmezustand*) kojim bi se uvele drastične političke i vojne promjene na osnovu kojih bi ne samo bio svrgnut Pavelić, nego se i reorganizirala struktura vlade. S političkog aspekta, Glaise je predložio da NDH ostane nezavisna država, ali pod njemačkim protektoratom, uz Pavelića kao marionetu ili uklonjenog s vlasti. Dužnost opunomoćenika Reicha u NDH preuzeo bi njemački general koji bi zapovijedao vojnim snagama i drugim njemačkim službama, te imao potpuni nadzor nad vladom NDH. Postojeća ustaška vlada trebala bi podnijeti ostavku, a šef države (ili, u slučaju njegove ostavke, namjesničko vijeće) imenovalo bi novu vladu koju bi predložio njemački opunomoćenik, ali koja bi u velikoj mjeri predstavljala razne političke snage u NDH. Cjelokupna izvršna vlast bila bi u rukama opunomoćenika, ali bi zakonodavna bila u ingerenciji struktura NDH, ali bi sve zakone supotpisivao i opunomoćenik Reicha. Slično tome, pravosuđe i policija također bi ostali u nadležnosti struktura NDH, ali pod njemačkim nad-

zorom. Ustaški pokret treba odvojiti od države i pustiti da se postupno ugasi. Prihvatljive ustaške dužnosnike bilo bi moguće zadržati, no ostale bi trebalo malo-pomalo ukloniti. Kad je riječ o vojsci, Glaise je predložio upućivanje još triju prvorazrednih njemačkih divizija u NDH. One bi provele sustavno i uredno pacificiranje raznih područja, kloneći se primjene terora, nakon čega bi održanje reda i mira bilo povjereno oružništvu i garnizonskim jedinicama NDH. Lokalna njemačka vojna vlast učvrstila bi se radi jačanja nadzora nad lokalnim vlastima NDH. Ustaška vojnica i Pavelićev tjelesni sdrug (PTS) spojile bi se s vojskom NDH i tako potpale pod njezin nadzor.³³

Operativni stožer Wehrmachta iznio je taj plan von Ribbentropu i Kascheu njemačkome poslaniku u Zagrebu, te ga prenio i Hitleru. Sastanak o tom prijedlogu održan je u Hitlerovu stožeru 29. listopada 1943. godine. U bilješkama sa sastanka Kasche spominje „izrazitu rezerviranost, čak i skeptičnost, Führera prema NDH. To se očito temelji na izvještajima vodstva vojske i SS-a". Napomenuo je i da je „Führer osporio sposobnost Hrvata da vladaju. Bez njemačke potpore Hrvati nikako ne bi bili u stanju uspostaviti red. Stoga je smatrao da će se jednog dana NDH još više oslanjati na Reich. Za najviše šest mjeseci Nijemci će morati uspostaviti red, bez obzira na sredstva, žele li postići razuman i miran razvoj situacije". Hitlerovi su stavovi u velikoj mjeri odražavali stavove generala Rendulica i Phlepsa, koji su obavljali zapovjedne dužnosti na ratištu u NDH. Na protivnoj su strani bili von Ribbentrop, najveći zagovornik vlade NDH i ustaša u tom trenutku i u još nekoliko prigoda, te Kasche.³⁴

Zbog te razmjene stavova između Hitlera i Operativnog stožera Wehrmachta s jedne, te njemačkih vojnih i diplomatskih vlasti na terenu i ministra vanjskih poslova Ribbentropa s druge, Operativni stožer Wehrmachta odlučio je ne prihvatiti prijedloge von Weichsa i Glaisea. O tome ih je i izvjestio 30. listopada 1943. godine:

Svaki pokušaj poboljšanja nezadovoljavajućih prilika u NDH političkim putem, manje-više radikalnom smjenom vodstva vlasti NDH bio bi eksperiment čije se posljedice po stanovništvo i Wehrmachtove snage u NDH s pouzdanošću ne mogu predvidjeti. Zadaće koje bi time prešle u nadležnost Wehrmachta ne bi se mogle obavljati s postojećim snagama, [a] pojačanja nije moguće osigurati. Stoga je potrebno nastaviti dosadašnju politiku prema NDH, barem zasada.³⁵

Kao što je Hitler iznio Kascheu 30. kolovoza 1943, „Poglavnikova vlada jedina je moguća u NDH i stoga je valja ojačati. Vanjske opasnosti iziskuju još brže rješavanje kaosa. NDH kao takva nema potrebnu snagu i odlučnost. Stoga je njemačko vodstvo, osobito na vojnome planu, ključno. Ono, međutim, mora postupati taktično... Nužno je održati ustaše, kao jedini državotvorni pokret.”³⁶

Hitler i Operativni stožer Wehrmachta pristali su uz von Ribbentropovu i Kascheovu strategiju ne toliko zbog činjenice da su se s njom slagali, koliko zbog činjenice da sebi nisu mogli dopustiti da u NDH upute još ljudstva. Da su odbacili Pavelića i ustaški režim, Nijemci bi na taj način partizanima pokazali da je njemačka politika u NDH doživjela slom, te bi ih tako potaknuli da pojačaju aktivnosti i donijeli im još veću potporu. Hitler i Wehrmacht željeli su izbjeći obnavljanje nemira u NDH. Dok su Pavelić i ustaše bili na vlasti, Wehrmacht je mogao pretpostavljati da će biti odani Nijemcima i da će do granica svojih mogućnosti djelovati protiv partizana i svih onih koji pokušaju postići nekakav dogovor sa zapadnim Saveznicima. Kako su mjeseci prolazili, Glaise se sve više mirio s činjenicom da će Nijemci morati i dalje nekako istrajavati uz postojeću politiku. No von Ribbentropovu i Kascheovu pobjedu ponešto je umanjio susret Hitlera, von Ribbentropa, Kaschea, Glaisea i Warlimonta, održan 9. ožujka 1944, kad je snažan proustaški stav zamijenila politika istodobnog jačanja i vojske NDH (dakle, domobrana) i Ustaške vojnice.³⁷

No iako je preživio i kapitulaciju Italije i von Weichsove i Glaiseove pokušaje da ga se riješe, ustaški režim nije mogao spriječiti jačanje njemačkog utjecaja u NDH. Uz veći teritorij koji je trebalo nadzirati, sve snažnijeg neprijatelja, te stalnu opasnost od savezničkog iskrcavanja, Nijemci su uvjerljivo tražili veće ovlasti od NDH.

Promjene unutar uprave NDH odrazile su taj pojačani njemački nadzor. Prvo je došlo do nenametljivog uklanjanja s dužnosti Mile Budaka, ministra vanjskih poslova, kojeg se smatralo naklonjenim Italiji. Budak je funkciju preuzeo 1. svibnja 1943, nakon što je godinu i pol proveo na dužnosti veleposlanika u Berlinu. Interni memorandum u kojem se kritički odnosi prema njemačkoj politici u Bosni napisao je 9. srpnja 1943. godine. Kao i većina službenih dokumenata, i taj je memorandum na koncu dospio u njemačke ruke. Nakon sloma Italije, Budak je ustrajno tražio da talijanska vlada, a sada zapravo kao Mussolinijeva Socijalna Republika Salò, prihvati da su Rimski ugovori iz svibnja 1941. poništeni. Kad su Talijani to odbili, naložio je vlastima NDH da zaplijene svu talijansku imovinu u zemlji. No, pravo na tu imovinu polagali su i Nijemci. Pojavila su se i sporna pitanja između Budaka i Kaschea, što je dovelo do njihova potpunog razlaza. Kad je Pavelić početkom listopada 1943. reorganizirao sastav kabineta, Budak je izostavljen s popisa ministara.³⁸

Još jedna promjena, u ovom slučaju u oružanim snagama, odnosila se na imenovanje, na Glaiseovo traženje, zrakoplovnog pukovnika (kasnije generala) Fridriha Navratila za ministra i glavnog zapovjednika oružanih snaga. Navratil, koji je dotada bio vojni ataše NDH u Bukureštu, funkciju je preuzeo pod uvjetom da ima vrhovne ovlasti u vojnim pitanjima u mjeri u kojoj tim ovlastima i dalje raspolaže vlada NDH, da ima slobodne ruke u kadrovskim pitanjima, te da mu bude dopušteno Ustašku vojnici spojiti s vojskom NDH.

Bio je u prijateljskim odnosima s Nijemcima, te je prilikom posjeta, 22. studenoga 1943, na Hitlera ostavio povoljan dojam. Tom je prilikom u ime oružanih snaga NDH iznio više zahtjeva, no gotovo ni jedan nije prihvaćen.³⁹ Jedna od važnih promjena koje je uveo bila je zamjena nekadašnjih austrougarskih časnika mladim časnicima koji su služili u jugoslavenskoj vojsci. No ta politika iako možda motivirana čisto profesionalnim razlozima, te Navratilove velikovlasti, za Pavelića su jednostavno bili previše. Smijenio je Navratila, navodno zbog pretjerane naklonosti prema Srbima i nedovoljne brige za ustaške interese i zahtjeve, 23. siječnja 1944. godine. Glaise i Kasche intervenirali su u Navratilovo ime, ali bez uspjeha, dok je Hitler na kraju zaključio da je riječ o unutarnjem pitanju u NDH koje treba riješiti Pavelić.⁴⁰ Navratila je zamijenio ustaški pukovnik Ante Vokić, tridesetšestogodišnji ministar transporta (koji je ostao i na toj funkciji); Vokić iza sebe nije imao profesionalnu vojnu obuku i nije govorio njemački, ali je, prema Glaiseovim riječima, pripadao „krugu boljih ustaških elemenata”. Postavljanjem takvog čovjeka na mjesto ministra oružanih snaga, Pavelić nije samo ojačao utjecaj ustaša na vojsku, te vlastiti utjecaj na oružane snage, nego je vjerojatno i namjerno uvrijedio Glaisea.⁴¹

I tijekom Navratilova i tijekom Vokićeva mandata, vlada NDH nastojala je od Nijemaca izvući određene vojne ustupke. Pokušala je pojedina područja teritorija NDH pod njemačkim zapovjedništvom prebaciti pod zapovjedništvo NDH, tražila da se dio jedinica na fronti vrati pod njezino zapovjedništvo, među ostalim i radi zaštite žetve u Slavoniji i Srijemu 1944, zahtijevala dodatno naoružanje i dopuštenje da organizira posebnu seosku miliciju (seoske straže) i za nju dobije oružje, tražila da Nijemci opreme dodatne jedinice NDH, te da smanje i mjesečni račun za njemačke snage stacionirane u NDH. Nijemci su odmah odbacili gotovo sve zahtjeve. No Hitler je ipak dopustio postupno stvaranje seoske milicije (seoskih straža), koju će naoružanjem opremiti Nijemci i koja će biti pod njihovim strogim nadzorom. U protivnom bi ta milicija, kao što su se pribojavali i Hitler i mnogi njemački generali, bila najpouzdaniji način pomaganja u naoružavanju partizana.⁴²

Pojačano njemačko sudjelovanje zahtijevala je evakuacija tisuća civila s dalmatinske obale. General Artur Phleps, zapovjednik V. brdskog korpusa, pribojavao se da bi zapadni Saveznici u slučaju iskrcavanja na jadranskoj obali dobivali pomoć od lokalnog stanovništva. Kako Nijemci nisu imali dovoljno snaga, a jedinicama NDH nisu vjerovali dovoljno da ih onamo razmjesti, potkraj siječnja 1944. odlučili su evakuirati muško stanovništvo u dobi od 17 do 50 godina s dalmatinskih otoka i obale i prebaciti ga u unutrašnjost, na mjesta koja su se smatrala sigurnima od partizana. Osim toga željeni su prekinuti promet između Lastova i Visa, otoka pod partizanskom vlašću, i ostalih dalmatinskih otoka.⁴³

Plan je u početku predviđao evakuaciju približno 20.000 muškaraca s

ja i dalmatinskih otoka i iz priobalnog područja od Splita do Kotora. Vlada NDH se pribojavala da bi takav pothvat, osobito ako ga prepuste samo Nijemcima, naveo muškarce na bijeg u planine i javno mnijenje okrenuo protiv vlasti. Stoga je predložila mobiliziranje muškaraca predviđenih za evakuaciju u vojne ili radne jedinice. No Nijemci se na taj prijedlog nisu ni osvrnuli, jer evakuacija, da bi bila djelotvorna, ne može biti najavljena, niti pripremljena. Stoga su Nijemci nastavili djelovati prema izvornom planu, a osobe koje su odredili za evakuaciju dobile su vrlo kratak rok za spremanje. Obuhvaćeni su muškarci ne samo između 17 i 50 godina, nego i dječaci sve od 12 ili 15 godina, te muškarci do 60 ili 70 godina. Evakuacija je bila brutalna, a u unutrašnjosti zemlje nisu na vrijeme osigurani smještaj, hrana i zdravstvena skrb za evakuirane osobe. Zbog toga su lokalne vlasti uputile prosvjed vladi NDH u Zagrebu. U izvještajima od 22-23. ožujka 1944. Ministarstvu unutarnjih poslova, Antun Buć, veliki župan velike župe Dubrava (sa sjedištem u Dubrovniku), potužio se da se Nijemci prema evakuiranim osobama „ponašaju kao prema osuđenima”, te da evakuacija muškaraca „s Pelješca i s područja Stona u najvećoj mjeri nalikuje tjeranju stoke”. To je dovelo do novih prosvjeda vlade NDH. U izvještaju njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova od 25. ožujka Kasche je posve stao na stranu Pavelićeva režima, žestoko kritizirajući njemačka vojna zapovjedništva, a osobito zapovjedništvo V. brdskog korpusa, zbog načina vođenja evakuacije.⁴⁴ Ipak, vlasti NDH su morale pristati na sve, iako su i dalje prosvjedovali zbog načina na koji se evakuacija provodila.

Nijemci su evakuirali cjelokupno stanovništvo pojedinih sela, kao i dvaju malenih otoka, Šolte i Drvenika. Vlada NDH se osobito žalila na to da su Nijemci u velikome broju slučajeva s ostalim muškarcima evakuirali i lokalne dužnosnike i predstavnike Ustaškog pokreta, tako da je stanovništvo ostalo bez voda i uobičajenih komunikacijskih veza. No unatoč svim prosvjedima NDH, evakuacija se nastavila do konca kolovoza 1944, proširivši se na sjever sve do Zadra.⁴⁵ Nakon kolovoza 1944. Nijemci su evakuirali jedino muškarce iz neposrednog područja njemačkih vojnih objekata i utvrđenih položaja.

Nisam uspio utvrditi točan broj evakuiranih osoba, no vjerojatno je znatno premašio predviđenih 20.000, jer je evakuacija obuhvatila daleko veće područje i daleko više ljudi u odnosu na početni plan. Bila je to još jedna masovna evakuacija koju su morali otprjeti stanovnici dalmatinskih otoka i obalnog područja. Talijani su iz tih krajeva već bili evakuirali osobe koje su smatrali partizanskim simpatizerima, smjestivši ih u koncentracione logore ili na dalmatinskim otocima ili u Italiji. Ako se pribroje i stanovnici Hrvatskog primorja, talijani su ukupno evakuirali nekoliko desetaka tisuća osoba.

Masovne evakuacije bile su samo novi primjer nesmiljenog odnosa Nijemaca prema lokalnom stanovništvu prigodom ostvarenja vojnih ciljeva. nešto ranije, u jesen 1943, prilikom okupacije područja koja su dotada bila

pripojena Italiji ili ih je Italija zauzela, često su se ponašali bespoštedno kad su im se suprotstavljali partizani i kad su sumnjali da se negdje kriju partizanski simpatizeri. Masovno su strijeljali civile, među njima i žene, spaljivali kuće, te plijenili stoku i osobne dragocjenosti.⁴⁶ Nakon širenja vijesti o takvim događajima, dolazilo je do masovnog egzodusa stanovnika unutrašnjosti prema jadranskoj obali, a s obale i dalmatinskih otoka preko partizanskog Visa u Italiju. U iseljavanju je, prema procjenama, sudjelovalo 45.000 osoba. Od njih je oko 27.000 kasnije prebačeno u izbjegličke logore na Sinaju, u Egiptu (El Shatt, El Khatadba i Tolumbat), gdje je o njima do kasnije repatrijacije skrbila UNRRA (Uprava Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu).⁴⁷

Tipičan primjer djelovanja njemačkih jedinica, u ovom slučaju 7. SS divizije Prinz Eugen, sastavljene od folksdojčera iz Banata, jedinice koja je izazivala opći strah i užas, te masovnog egzodusa stanovništva radi izbjegavanja katastrofe, dogodio se u mojoj rodnoj Kuni na Pelješcu potkraj listopada i početkom studenoga 1943. godine. Prema izvještaju oružničke postaje NDH u obližnjem Trpnju, od 17. prosinca 1943, od ukupnog broja stanovnika općine Kuna, njih 69 ubili su Nijemci, 1712 ih je pobjeglo, dijelom na partizanski poticaj, na obližnju Korčulu, dok je 207 osoba (58 muškaraca i 149 žena) ostalo u mjestu. Nijemci su spalili 82 kuće i poharali mnoge druge. Veći dio uroda grožđa nije bilo moguće ubrati, dok je dobar dio već spravljenog vina proliven ili odnesen. Budući da većinu prognanika s Korčule zbog nedostatka plovila nije bilo moguće prebaciti na Vis, Nijemci su ih kasnije uhvatili i vratili u domove.⁴⁸

Njemačke masovne evakuacije u Dalmaciji, kao i odmazde koje su provodili nad mjesnim stanovništvom dovele su u travnju 1944. do izravnih sukoba Nijemaca i nekolicine ministara u vladi NDH. To je Nijemce navelo da zatraže daljnje promjene u vladi. Neposredni je povod bilo masovno ubijanje civila od strane jedinica 7. SS divizije Prinz Eugen u operacijama koje su provedene koncem ožujka u Poljicima (između Splita i Omiša), te Sinja (ubijeno je oko 1200 mještana sela Otok, Ruda, Podi, Krivodol, Rože, Ljut, Voštane i drugih). Početkom travnja, Edo Bulat, ministar NDH za oslobođena područja (područja službeno priključena NDH nakon talijanske kapitulacije), nije se žalio samo njemačkim zapovjednicima koji su vodili operacije, nego i Stijepi Periću, ministru vanjskih poslova NDH u Zagrebu, tvrdeći da su njemačke snage, uz pomoć četnika, na tim područjima ubile oko 400 muškaraca, žena i djece. Bulat i Perić bili su Hrvati iz Dalmacije. Kad su vlasti NDH uhitile 70 četnika, Gestapo ih je pokušao osloboditi, te je Hrvatima dao desetominutni ultimatum. Tek kad su ovi zaprijetili da će zapucati iz strojica, Gestapo se povukao i prihvatio oslobađanje trojice četničkih časnika koji su nakon toga protjerani iz NDH.⁴⁹

Nakon Bulatove pritužbe, Perić je Tomislavu Sambugnachu, otpravniku

poslova u Berlinu, naložio da uloži prosvjednu notu njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova i da u njoj zatraži „hitno provođenje kriminalističke obrade i podizanje optužnice protiv njemačkog zapovjednika i pripadnika Wehrmachta koji su naredili ta zlodjela i koji su im svjedočili, te u njima sudjelovali, kao i pruženje vlastima NDH četnika iz sastava tih jedinica”. Sambugnach je notu uložio 11. travnja, no Ministarstvo vanjskih poslova odbilo je primiti prosvjed, nazivajući ga izrazom „bestidne arogancije” ministra vanjskih poslova NDH, potez koji zahtijeva trenutačno povlačenje i ispravak. Von Ribbentrop je potom naložio Kascheu da pročita njemačku prosvjednu notu premijeru NDH. Ključni dio usmenog demarša glasio je „da vlada Reicha mora odbiti prihvatiti takvu pisanu poruku i da vlada Reicha zabranjuje, jednom za svagda, vladi NDH da se u porukama upućenima Reichu služi takvim tonom, te da se treba služiti formom koja odgovara NDH u odnosu na Veliki Njemački Reich”. U noti se dalje navodilo kako vlada Reicha u budućnosti ne može surađivati s Perićem kao ministrom vanjskih poslova. Neizbježan ishod bila je njegova iznuđena ostavka 28. travnja 1944. godine.⁵⁰

Što je bilo najvažnije, Periću nije bio nesklon samo von Ribbentrop, nego i Hitler, budući da je Perić bio dovoljno drzak da izrazi neslaganje s Hitlerom kad je u društvu premijera Mandića 1. ožujka 1944. došao u službenu audijenciju u dvorcu Klessheim. Zapisnici sa sastanaka Hitlera i stranih državnika i diplomata pokazuju da su posjetitelji uglavnom slušali opširne monologe i da su se morali ograničavati na kratko izražavanje slaganja, sažete izvještaje i pokorno iznošenje zahtjeva. Perićeve kritički intonirane promemorije upućene von Ribbentropu, te neslaganje s Hitlerom, nisu bili samo neuobičajeni, nego i neprihvatljivi, iako posve u skladu s njegovim karakterom.⁵¹ Prema iskazu jednog od njegovih bivših tajnika, Perić je mjesto veleposlanika NDH u Rimu izgubio zbog oponiranja Mussoliniju.

Možda i ohrabren Perićevom smjenom, zapovjednik 2. oklopne armije Rendulic, koji je već više puta pisao Paveliću i tražio Bulatovu ostavku, naredio je Glaiseu da se obrati Paveliću i uporno zatraži Bulatovo „uklanjanje iz javnog života u NDH”. Tako je 20. svibnja 1944. Bulat smijenjen s dužnosti ministra za oslobođena područja, a ministarstvo je ukinuto. Bulat je imenovan ministrom bez portfelja, ali i bez službenih funkcija, te više nije imao kontakta s njemačkim vojnim vlastima. Bulat je smijenjen bez prethodne suglasnosti von Ribbentropa, iako je to bilo izrazito političko pitanje, pa je samim time bilo u njegovoj nadležnosti, i on se žestoko usprotivio postupku dvojice generala, u trajno tražeći da sva pitanja političke naravi u buduću rješavaju isključivo njemački poslanik ili poslanstvo.⁵²

NJEMAČKE NEDOSLJEDNOSTI, PRITUŽBE VLASTI NDH

Kako se rat nastavljao, njemačka je organizacija u NDH postajala sve složenijom i višeslojnjom. Budući da Nijemci nikad nisu odredili čvrste ciljeve u vezi s NDH, razne službe držale su se različitih i počesto suprotstavljenih politika i strategija. To je bilo najočitiije u pristupima dvojice glavnih njemačkih predstavnika u Zagrebu, Glaisea, koji je zastupao Wehrmacht, i Kaschea, koji je zastupao Ministarstvo vanjskih poslova.⁵³ Kao što smo vidjeli, Glaise je uočio temeljne nedostatke režima NDH tijekom prve godine njegova postojanja, te je svoje nadređene nastojao uvjeriti da je potrebno da režim proširi bazu i obuzda bezakonje, odnosno, kasnije, da dođe pod nadzor opunomoćenika Reicha. Pritom nije bio jedini njemački dužnosnik koji nije imao osobito dobro mišljenje o Paveliću i ustašama. Ernst Fick, brigadni vođa SS-a i general bojnik Waffen SS, u izvještaju Himmleru od 16. ožujka 1944. ustvrdio je da su „s obzirom na postojeću situaciju naše jedinice ovdje angažirane u beznadnoj borbi. U čitavom političkom aparatu nema jedinstvene prepoznatljive političke linije... Kad je riječ o vlasti i moći, dr. Ante Pavelić tek je gradonačelnik Zagreba bez predgrađa.”⁵⁴

Ako je Glaise bio Pavelićev najodlučniji protivnik, Kasche mu je bio najveći saveznik. Kasche je nepokolebljivo podupirao ustaški režim i državnog poglavara. Njegov položaj dijelom je određivalo Ministarstvo vanjskih poslova, koje je imalo važan utjecaj u svim okupiranim ili praktički okupiranim zemljama, iako je politika tog ministarstva često bila u suprotnosti s politikom Wehrmachta i Himmlerovog SS-a, te policijske organizacije. Jednim dijelom bio je to zbog njegovih vlastitih prosudba, koje su tijekom čitavog rata u praksi značile čvrstu proustašku orijentaciju.⁵⁵

Kasche je bio toliko naklonjen Paveliću i ustaškome režimu da je u travnju 1944. von Ribbentrop, primivši Kascheov brzojav iz Zagreba, osjetio potrebu da se usprotivi njegovu načinu izvještavanja. Von Ribbentrop je s tim pitanjem upoznao i Hitlera, dok je u osobnome brzojavu, koji je 13. travnja poslao Kascheu, ustvrdio: „Vaši izvještaji dosljedno pokazuju da stanje i događaji u NDH previše promatraju očima vlasti NDH, da ste očito skloni tome da ono što

„Čujete od njih smatrate istinitim i ispravnim.” Nakon navođenja niza primjera u kojima je Hitler ukazao na Kascheovo pogrešno izvještavanje, nastavio je: „Još jednom moram vas odlučno upozoriti i zatražiti da ne dopuštate da u izvještavanju na vas utječu stavovi kojima toliko nedostaje činjenična podloga. Time se ne postiže gotovo ništa, a na koncu trpe vaši vlastiti interesi, budući da vaši izvještaji i meni i ostalim dužnosnicima odaju dojam da se niste oslobodili predrasuda kakve sam spomenuo.”⁵⁶

Kasche se nije dao smesti, a kriza u odnosima s ministarstvom nekako se smirila. No sljedećeg kolovoza ponovno se našao u nevoljama zbog odnosa s Glaiseom. U prosincu se valjalo suočiti s novim problemima; 16. prosinca von Ribbentrop mu je savjetovao da žestoko prosvjeduje kod Pavelića zbog nedavnih incidenata u NDH, kad su se ustaške jedinice neprimjereno ponijele prema njemačkom vojnome osoblju, nasilno odvele vojnike NDH iz legionarskih divizija koje je njemačka vojska prevozila u Reich radi odsluženja zatvorske kazne, te masakrirale četnike i skupinu oficira i vojnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa koji su pod njemačkom pratnjom putovali preko teritorija NDH. Prema mišljenju von Ribbentropa, „vlada Reicha mora očekivati da će se u zemlji čije se postojanje mora pripisati isključivo prolijevanju krvi njemačkih vojnika” u budućnosti poduzeti mjere za onemogućavanje svih takvih aktivnosti. Između redaka se moglo iščitati da je Kasche, koji predstavlja Njemačku, suodgovoran za ustaške zločine koji ukazuju na nepoštovanje njemačkih oružanih snaga i same Njemačke. Kasche je pozvan u Berlin i jedva se uspio održati na funkciji.⁵⁷

Kascheovi sporovi nisu bili ograničeni samo na odnose s von Ribbentropom i Glaiseom. Prepirao se i s general pukovnikom Rendulicem, zapovjednikom 2. oklopne armije, optužujući ga da se ne obazire na Führerovu zapovijed od 7. rujna 1943, prema kojoj je NDH trebalo tretirati kao suverenu državu. Rendulic je zanijekao optužbu i optužio Kaschea da se više zanima za interese ustaške klike nego za njemačke interese. Rendulic je na koncu prekinuo sve odnose s Kascheom, te je svojim časnicima zabranio da s njim uopće stupe u kontakt.⁵⁸

Nakon ožujka 1943. Kasche je došao u sukob i s Himmlerovim predstavnikom u NDH, generalom Konstantinom Kammerhoferom, zapovjednikom tzv. Njemačko-hrvatskog oružništva. Sukob između Kaschea i Himmlera vukao je korijene još iz 1934. godine, kad je Himmler praktički likvidirao Roehmove jedinice SA, kojima je pripadao i Kasche. Sukobljavali su se i oko politike prema NDH. Osobni animozitet objašnjava i žestinu kojom se Himmler suprotstavio Kascheu u vrijeme krize Lorković-Vokić u kolovozu 1944. godine (vidi dolje).⁵⁹ No Kasche je preživio Himmlerov napad jer je njegovu politiku opravdao razvoj događaja u Zagrebu.

Među mnogim aktivnostima u NDH, Kasche je htio promicati pacificiranje

zemlje i to tako da s Titom dogovori određeni *modus vivendi*. Bio je uvjeren da bi bio uspio, samo da su mu nadređeni dopustili da nastavi započeto. U razdoblju od ožujka do svibnja 1943. podupirao je primirje između Nijemaca i partizana, ali su njegove prijedloge odbacili von Ribbentrop i Hitler. I unatoč tome nastavio je s pokušajima da pridobije potporu za svoju politiku, u razgovorima s Hitlerom 14. kolovoza 1944, kad mu je Hitler rekao da bi svaki dogovor s Titom značio izdaju Pavelića, te s von Weichsom 13. listopada 1944. godine.⁶⁰ Kasche je bio uvjeren da je s Titom mogao postići dogovor kojim bi zadovoljio Nijemce, a ne bi izdao Pavelića. Smatrao je da je za njemačke interese u NDH najbolje podupirati Pavelića i pomagati mu da pacificira zemlju, te tako učvrsti vlast.

I uz Kascheovu bezrezervnu potporu, vlasti NDH su, kao što smo vidjeli imali mnogo razloga za pritužbe na račun Nijemaca. Njihovo nezadovoljstvo najjasnije je izraženo u nizu od devet promemorija koje je ministar vanjskih poslova Stijepo Perić 1. ožujka 1944. godine, kad je s premijerom Nikolom Mandićem posjetio Hitlera i von Ribbentropa, uručio potonjem.⁶¹ U promemoriji pod naslovom „Određena vojna pitanja NDH”, koja nosi datum 10. veljače, vlada NDH je podrobno pobrojala šest pritužaba. Prvo, sjedište zapovjednika 2. oklopne armije, koja zapovijeda svim njemačkim jedinicama u NDH i svim jedinicama NDH pod njemačkim zapovjedništvom, nalazi se u Srbiji. Hrvati smatraju da je to taktički i operativno štetno, te psihološki uvredljivo. Žele posebno njemačko zapovjedništvo na svome teritoriju. Drugo, od ukupno 330.000 pripadnika Oružanih snaga NDH pod oružjem, osim Pavelićeva tjelesnog sdruga, „vlada NDH nema mogućnost neovisnog raspolaganja čak ni jednom jedinom satnijom”. Takvo je stanje neprihvatljivo i sa stajališta državnog suvereniteta i, osobito, unutarnje sigurnosti. Većinu snaga NDH Nijemci koriste za zaštitu transportnih pravaca. No veći je dio teritorija NDH u partizanskim rukama, pa oružane snage NDH stoga ne mogu štititi stanovništvo i ugrožena područja. Velik dio industrije u NDH već je uništen ili teško stradao, a jedva trećina uroda 1943. godine do tog je trenutka bila ubrana i osigurana. Vlada NDH želi da joj se na isključivo raspolaganje stavi potreban broj jedinica NDH. Treće, njemačke snage i Kozaci pod njemačkim zapovjedništvom učestalo provode odmazdu nad civilnim stanovništvom u područjima partizanskog djelovanja i odnose stoku, zalihe hrane i drugu imovinu kao ratni plijen, iako djeluju u prijateljskoj i savezničkoj zemlji. Vlasti NDH žele da se njemačkim snagama zabrani prisvajanje ratnog plijena. Četvrto, njemačke su se jedinice povukle s položaja, iz sela i manjih gradova, a da nisu obavijestile vojne i civilne vlasti NDH, zbog čega su stanovništvo i vlasti NDH izloženi mnogobrojnim opasnostima. Vlada NDH želi da njezine službe i organi unaprijed budu obaviješteni o povlačenjima, kako bi potrebne mjere poduzeli uz najmanji mogući stupanj opasnosti. Peto, vlasti NDH su prosvjedovale protiv

načina na koji su pojedini njemački zapovjednici iz nižih hijerarhijskih ešalona stvorili posebne oružane jedinice s hrvatskim ljudstvom, te zabranili da vlasti NDH u njihovim područjima provode novačenje, tražeći prekidanje takve prakse. Na koncu, vlada NDH se usprotivila formiranju novih, i korištenju postojećih četničkih formacija od strane Nijemaca, osobito u Dalmaciji, istočnoj i sjeverozapadnoj Bosni, Hercegovini i Srijemu. Takva politika nije samo krajnje uvredljiva, nego je umnogome i neshvatljiva zbog velike opasnosti koja Nijemcima prijeti od protunjemački nastrojenih Srba, pa su vlasti NDH stoga tražile da se ta praksa odmah prekine. U promemorijama su se našla i dva popisa njemačkih i kozačkih odmazdi protiv stanovništva NDH, kao i raspored obećanih, ali još neostvarenih dostava zaliha za snage NDH.⁶²

Nisam uspio pronaći pisane njemačke reakcije na te promemorije, no na temelju njemačkih aktivnosti tijekom preostalih petnaest mjeseci ratovanja, možemo zaključiti da u njemačkoj politici nije došlo do promjena, osim možda u vezi s petom pritužbom. Već smo vidjeli kako je Stijepo Perić, koji je podnio pritužbu, ubrzo morao dati ostavku na mjesto ministra vanjskih poslova. Suočivši se s odbijanjem većine zahtjeva, te ustrajnim povećanjem njemačkih zahtjeva, mnogi članovi vlade NDH, Ustaškog pokreta i vojske NDH počeli su se suzdržano i nenametljivo suprotstavljati Nijemcima. Takvi pokušaji poprimili su oblik pasivnog otpora i birokratske sabotaže, pri čemu su dužnosnici odugovlačili s odgovorima i reakcijama ili su samo djelomično odgovarali na njemačke zahtjeve. Glaise je u pismu pukovniku Schuchardtu od 13. kolovoza 1943. i prije talijanskog sloma, ustvrdio da je u suradnji i komunikaciji s časnicima i dužnosnicima NDH „angažiranje na strani Njemačke upravo opasno za čovjekovu karijeru”.⁶³ No predstavnici vlasti NDH nisu imali druge mogućnosti za izražavanje nezadovoljstva. Iskustva Budaka, Perića i ostalih pokazala su da predstavnici vlasti NDH – koji se otvoreno upuštaju u aktivnosti koje štete njemačkim interesima ili ugledu – plaćaju gubitkom položaja i moći.

Nakon što je većina stanovnika NDH počela shvaćati da će Njemačka u konačnici doživjeti poraz, i ona mala potpora naroda – koju su uživali ustaše i Nijemci – jednostavno se raspršila. Prema izvještaju stožera NDH njemačke Sigurnosne policije i Sigurnosne službe (SD) od 27. studenoga 1943, stav širokih masa stanovništva NDH bio je pod utjecajem, kad je riječ o unutarnjim čimbenicima, aktivnosti pobunjenika, sve veće inflacije, nedostatka hrane, te protivljenja ustaškom režimu. U izvještaju se navodilo da „čak i Katolička crkva izvana gledano nastoji osuditi ustaški režim”.⁶⁴ Na krajnju nemoć NDH ukazao je i mjesečni „Izvještaj o stanju” glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu od 1. studenoga 1943. godine:

U NDH postoje četiri upravna područja: a) područje pod okupacijom njemačkih snaga, b) područje koje nadziru vlasti NDH, a u biti je riječ samo

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

o području grada Zagreba, c) autonomna srpska područja (područja koja su se sama izborila za neovisnost), a koja su izborila [*eingeglielt*] taj status i koja ovisno o okolnostima, surađuju ili ne surađuju s Nijemcima, te d) Titovo područje, sovjetska država s dobrom civilnom upravom i uređenom vojnom organizacijom (oko 100.000 pripadnika).⁶⁵

)

PRIMICANJE SVRŠETKA

Novo poglavlje u odnosima Reicha i NDH otvoreno je s ulaskom Crvene armije u jugoistočnu Europu potkraj ljeta 1944. godine. Rumunjska je pala 23. kolovoza, Bugarska 8. rujna i nakon toga obje su zemlje objavile rat Njemačkoj. Pavelić se, međutim, čvrsto držao na njemačkoj strani. Neposredno nakon sastanka vladina kabineta, 30. kolovoza navečer, izdao je zapovijed za uhićenje ministra unutarnjih poslova Lorkovića i ministra oružanih snaga i transporta Vokića. Tom su prilikom uhićeni i Milutin Jurčić, šef državne policije, nekoliko desetaka vojnih časnika, te nekolicina vođa HSS-a, među njima i Ljudevit Tomašić i Ivanko Farolfi. Svi su optuženi za kovanje urote kojom bi NDH prešla na stranu zapadnih Saveznika. Pavelić je okrivio i Glaisea, njemačkog glavnog opunomoćenika, što je ubrzo dovelo do njegova napuštanja zemlje.

Uhićenjem navodnih zavjerenika i njihovih saveznika, te snažnom potvrdom odanosti Nijemcima, Pavelić je u značajnoj mjeri poboljšao i vlastiti i ustaški ugled u njemačkim očima. NDH je sad bila jedina preostala njemačka satelitska država na balkanskom pravcu za povlačenje velike njemačke vojske u Grčkoj, kao i drugih snaga na području europskoga jugoistoka. Pavelićev je odlučni stav u cijelosti opravdao politiku koju su provodili von Ribbentrop i Kasche. U stvarnosti, kako bi spasio svoj položaj – što mu je uvijek bio glavni cilj – Pavelić zapravo i nije imao izbora. No čini se da je čak i tako kasno vjerovao da će Njemačka u konačnici dobiti rat. U razgovoru koji je 3. kolovoza 1944. vodio s papinskim poslanikom Marconeom ustvrdio je da „Njemačka ipak pošto neće izgubiti rat, budući da priprema jedno ‘stravično oružje’”. Osim toga, „rat će završiti za dvije godine, njemačkom pobjedom, a od Engleske više neće ostati ni kamen na kamenu”.⁶⁶ Kao i Hitler, Pavelić je predviđao sukob između zapadnih Saveznika i SSSR-a, nakon čega će se Njemačka pridružiti Saveznicima u velikome pohodu protiv napredovanja komunističkih snaga Rusije, Jugoslavije i drugih zemalja s europskoga istoka i jugoistoka. Vojska NDH također će se pridružiti Saveznicima i razviti u silu koja je u stanju spriječiti slom NDH i komunističko osvajanje Jugoslavije.

Kao istinski sluga nacističkih interesa, Pavelić je za odanost primio i lijepu

nagradu. Prva je bila Glaiseova ostavka. Lorković, koji je predvodio ustaške zavjerenike, postao je – kao dužnosnik za vezu – Glaiseovim prijateljem i čovjekom od povjerenja. Pavelić nije ni neizravno natuknuo da Glaise ima nekakve veze s urotom, no u pismu od 22. kolovoza priopćio je Kascheu da se Glaise više puta Lorkoviću defetistički izjasnio u vezi s vjerojatnim ishodom rata. Kasche je na temelju te informacije uspio uvjeriti von Ribbentropa i Hitlera da Glaisea treba ukloniti, a nakon posjeta Berlinu,⁶⁷ Glaiseu je iznio dovoljno razloga da ovaj sam podnese ostavku. Prvoga rujna Glaise je u pismu glavnome zapovjedniku za jugoistočnu Europu naveo da zbog nepremostivih razmimoilaženja i s Pavelićem i s Kascheom više nije u mogućnosti braniti interese Wehrmachta u Zagrebu. Sutradan je napisao iskreno i otvoreno pismo Kascheu u kojem se osvrnuo na promjene u Zagrebu, te optužio Pavelića da krši postojeće sporazume između Reicha i NDH, osobito u vezi s promjenama među najvišim vojnim dužnosnicima. Zamolio je Kaschea da prosvjeduje protiv tih poteza, koji su bili u suprotnosti s njemačkim vojnim interesima. Cetiri dana kasnije, 6. rujna, Glaise je napustio Zagreb i zamolio da ga razriješe dotadašnje dužnosti.⁶⁸ No pritom je ipak još jedanput, posljednji put, pokušao učiniti nešto pozitivno za politiku koju je dotada provodio. Istog je dana pisao Kascheu, usrdno ga moleći da Paveliću ne naglašava Hitlerovu odluku da nastavi provoditi njemačku proustašku politiku, nego da pusti da se Pavelić iz poteškoća izvuče bez njemačkog miješanja. No s obzirom na njihove prijašnje odnose, te na Kascheove fiksacije o vrijednosti ustaša za NDH i u ulozi njemačkih saveznika, Glaiseov posljednji prijedlog nije imao baš nikakav učinak.⁶⁹

Pavelić je posljednji put posjetio Hitlerov stožer 18. rujna. Dvojica vođa razgovarala su o novonastaloj situaciji i planovima za jačanje oružanih snaga NDH. Pavelić je tom prilikom iznio i niz zahtjeva, a jedan od njih bilo je i osnivanje zasebnog Vrhovnog zapovjedništva NDH. Nijemci nisu ispunili taj zahtjev, ali su zadovoljili ostale molbe, pa je 20. rujna Hitler glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu i privremenog glavnog opunomoćenika Njemačke u NDH izvijestio da će sljedeće smjernice odnositi prevagu u svim budućim odnosima s oružanim snagama i državnim vlastima NDH:

Ustaše su politički temelj NDH, pa stoga i oružanih snaga NDH. Svi stožeri njemačkoga Wehrmachta u NDH moraju jasno i beskompromisno prihvatiti proustašku politiku i podupirati je. Suradnja s četnicima, u kojima vlada NDH vidi opasnost za postojanje svoje države, mora se postupno i sustavno smanjivati. Razvoj ustaških formacija nužno je podupirati opskrbom, naoružanjem i streljivom, te daljnjom obukom... Nijemci će pripomoći formiranju dviju novih ustaških divizija temeljem neizbježnog raspada vojnih jedinica. Povlačenje s trenutačno okupiranih, ali strateški nevažnih položaja mora se provesti u dogovoru s vladom NDH. Zbog političkih razloga, Banjaluku mora osiguravati dovoljan broj jedinica NDH.⁷⁰

U vladi NDH do admiral (kasnije admiral) Nikola Steinfl je postao novi ministar oružanih snaga. Došlo je i do nekoliko važnih promjena unutar kabineta i u Glavnom ustaškom stanu, stožeru Ustaške vojnice, te u vodstvu policijskih snaga.⁷¹ Steinfl je ujedno bio i prvi titularni glavni zapovjednik Oružanih snaga NDH, no početkom prosinca 1944. tu je beznačajnu funkciju preuzeo Pavelić.

Uz Hitlerovo dopuštenje, Pavelić i ustaše počeli su se pripremati za temeljitu reorganizaciju oružanih snaga NDH. Vojska NDH i Ustaški pokret spojeni su i reorganizirani 1. prosinca 1944. u divizije i korpusa te dobivaju ime Hrvatske oružane snage (HOS). Ubrzo nakon toga, vodeći ustaše s vojnim ili policijskim iskustvom, kao i dio profesionalnih časnika za koje se smatralo da su odani Paveliću i ustašama, imenovani su na sve važne zapovjedne dužnosti (vidi 10. poglavlje).

To što je Pavelić uklonio zapadnjački orijentirane zavjerenike među ustašama, to što je nadmudrio Glaisea, ujedinio vojsku NDH i Ustašku vojnici, te svoje poslušnike imenovao na glavne zapovjedne funkcije, naposljetku i nisu bile osobito važne pobjede. Nakon rujna 1944. sve što su Nijemci činili u NDH, ili što su dopuštali ustaškome režimu, bilo je tek odraz njihove slabosti i potrebe da nekako zadrže tu posljednju satelitsku državu, ne bi li priskrbili kakvu-takvu pomoć tijekom povlačenja svojih snaga iz jugoistočne Europe.

Nijemcima je bilo vrlo teško odabrati Glaiseova nasljednika koji će zadovoljiti sve zainteresirane strane – Hitlera, Wehrmacht, SS i policiju, te Ministarstvo vanjskih poslova. General Juppe, Wehrmachtov inspektor u NDH, privremeno je preuzeo dužnost, ali su ga njemačke vlasti smatrale i trajnom zamjenom. U rujnu su se Pavelić i Kasche snažno zauzeli za imenovanje generala Juliusa Ringela, koji je od 1. travnja do 26. lipnja zapovijedao LXIX. rezervnim korpusom u NDH.⁷² No potkraj studenoga, izbor je definitivno pao na *Obergruppenführera* SS-a u generala Waffen SS-a Hansa-Adolfa Prützmann, najvišeg SS i policijskog dužnosnika u Ukrajini. Prützmann nije imao iskustva u NDH, te je o toj zemlji, kako se čini, znao jednako malo kao i Kasche kad je u travnju 1941. imenovan poslanikom. Odgodu u popunjavanju Glaiseova mjesta izazvala su suparništvo vodstava raznih službi u Berlinu, u Hitlerovu stožeru, te na terenu, gdje se Kasche već bio zaratio s predstavnicima Wehrmachta, SS-a i policije. Kako bi se pojednostavilo često kritizirano dvostruko predstavljanje njemačke vojske u prijestolnici NDH, Prützmann je posebnom naredbom od 4. prosinca 1944. preuzeo zapovjedništvo nad svim povezničkim i ostalim dužnostima i službama Wehrmachta i SS-a u zemlji, pa tako i snagama kojima je zapovijedao Kammerhofer.⁷³

Prützmann je u Zagreb doputovao oko 20. prosinca 1944. godine. U to su vrijeme njemačke vlasti već bile izdale zapovijedi za uništavanje cjelokupne dokumentacije koja bi ih mogla kompromitirati, tako da je očuvan vrlo mali broj dokumenata s datumom kasnijim od 1. siječnja 1945. godine. Koliko sam

god pretraživao njemačke ratne dokumente, nisam uspio pronaći niti jedan jedini s Prützmannovim potpisom, niti njemu upućeni dokument dok je obavljao dužnost njemačkog glavnog opunomoćenika u NDH. I unatoč tome moguće je sastaviti slagalicu osnovnih informacija o njemu. U pismu od 23. ožujka 1945, naslovljenom na Himmlera, Kammerhofer je napisao: „Od vas, *Reichsführeru*, molim informaciju o tome hoće li se general Prützmann ponovno vratiti u NDH. Odsutan je već deset tjedana, a tijekom posljednjih šest tjedana nije se javio ni meni ni pripadnicima ovdašnjih Wehrmachtovih službi, što Wehrmacht u velikoj mjeri zlorabi.” Kammerhofer je usto zamolio Himmlera da svoje policijske snage u NDH povuče iz djelokruga nadležnosti Wehrmachta, te da od Wehrmachta zatraži da u NDH vrati dio pripadnika snaga NDH koje se bore izvan zemlje, jer je takvo stanje u suprotnosti s sporazumima između Reicha i NDH.⁷⁴

Ne raspoložemo Himmlerovim odgovorom Kammerhoferu, ali ipak nije teško objasniti činjenicu da Prützmann nije bio u Zagrebu i da nije održavao vezu s raznim službama. Prützman je bio imenovan i na mjesto zapovjednika njemačke organizacije Vukodlaka, koja je po okončanju konvencionalnog ratovanja trebala prijeći u podzemlje i nastaviti borbu služeći se gerilskim metodama. Budući da se pripremao za tu novu dužnost, o tome nije mogao izvijestiti Zagreb. No planovi za aktiviranje Vukodlaka ipak nisu provedeni. Nekoliko tjedana nakon završetka rata, 21. svibnja 1945, Prützmann se ubio u Lüneburgu, u blizini Hamburga.⁷⁵

Nakon što je Prützmann napustio Zagreb, Juppe je ponovno postao privremeni njemački opunomoćenik u NDH. Čini se da se u Zagrebu zadržao do okončanja rata, jer je viđen u društvu ministara vlade NDH koji su se tijekom drugoga tjedna svibnja 1945. povlačili u Austriju.⁷⁶

Nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943. godine, situacija u NDH pogoršavala se iz dana u dan. Već ionako nizak moral u vojsci i dalje je padao, a silno uvećane poteškoće u dobivanju oružja i streljiva od Nijemaca, sve teža gospodarska situacija i stalno partizansko napredovanje na vojnoj, političkoj i diplomatskoj fronti dodatno su potkopali snage NDH. Nakon rujna 1944. godine, kad je postalo očito da Nijemci jedinice NDH koriste isključivo za pomoć u zadržavanju teritorija koji im je nužan za sigurno povlačenje jedinica iz jugoistočne Europe, tek su se rijetki vojnici NDH mogli zanositi iluzijama o tome za koga se bore i o konačnome ishodu rata. Nedostatak vjere iskazali su dezertiranjem, počesto masovnim, s fronte i iz garnizona, te prelaskom u partizanske redove. Takvo ispoljavanje nepouzdanosti bilo je jedna od važnih tema o kojima su Pavelić i Hitler razgovarali na posljednjem sastanku, održanom 18. rujna 1944. godine.⁷⁷

U biti problema bili su, prvo, želja Nijemaca da iz snaga NDH izvuku sve što

...mogu, istovremeno u njih ulažući što je moguće manje, te im ne ostavljajući praktički nimalo slobode u djelovanju, te, drugo, spoznaja mnogih vojnika NDH na svim razinama da su tek pijuni u ratu koji se vodi za račun Nijemaca i ustaše ustaša. Izuzmemo li čisto ustaške jedinice i iz dana u dan sve manji broj časnika i vojnika u vojsci NDH koji su vjerovali u ustaške ciljeve, činilo se da većina pripadnika snaga NDH nikad nije vjerovala u borbu protiv partizana.

Čak je i Pavelić počeo gubiti samopouzdanje. U kolovozu i rujnu 1944. i dalje je odavao dojam da vjeruje kako će Njemačka dobiti rat, te je onemogućio pokušaj nekih drugih pripadnika ustaškog pokreta da NDH prebace na stranu zapadnih Saveznika. No u studenome je i on već uvidio da su dani njemačke sposobnosti da vodi rat, pa tako i NDH, odbrojeni. Potkraj listopada Srbija je oslobođena od njemačkih snaga (osim jedinica koje su se povlačile iz Grčke), a sve srpske kvislinške i četničke snage bile su protjerane (osim crnogorskih četnika koji su se povlačili preko jugozapadne Srbije). U Bosni su njemačke snage i snage NDH imale nadzor tek nad najvažnijim gradovima i komunikacijama, trpeći sve veći pritisak partizana i savezničkih zračnih napada, tako da je i područje pod njihovim nadzorom već bilo praktički izgubljeno. Pavelić je u to vrijeme, možda i u želji da ostvari nekakvu zakašnjelu suradnju s četnicima protiv partizana, već bio voljan priznati da je nužno postizanje sporazuma sa Srbima. Usto je bio pripravan Srbiji dati teritorijalne ustupke u istočnoj BiH. To je početkom studenoga 1944. rekao i Hermannu Neubacheru, Hitlerovu posebnom izaslaniku za jugoistočnu Europu. Pavelić je znao da je Neubacher, koji mu se ustrajno protivio, kao glavni dužnosnik za političku vezu između njemačkih vlasti i njih, i dalje u vezi sa srpskim kvislinškim i četničkim snagama, te da još uvijek uživa ugled kod Hitlera i von Ribbentropa. Kasche je također izvijestio von Ribbentropa o toj novoj fleksibilnosti.⁷⁸ No Pavelićeva sprenost za postizanje dogovora sa Srbima u tako kasnoj fazi više nije imala nikakav praktični značaj, ni politički, ni vojni. Ipak, zanimljiva je s ideološkog stajališta jer je riječ o otklonu od samih temelja ustaškog programa, štoviše i od programa svih hrvatskih ultranacionalista. Godine 1941. Pavelić i ustaše ponijeli su se izdajnički kad su velik dio Dalmacije prepustili Italiji. Pavelić je sad bio pripravan odustati od tvrdnje da je istočna granica NDH na Drini.

Još jedan od zanimljivih dokumenata nastalih u studenome 1944. bio je memorandum vlade NDH u vezi s evakuacijom, namijenjen njemačkim vlastima. Podnjet je 15. studenoga, a u njemu su iznijeti planovi za evakuaciju vlade NDH i snaga NDH u Njemačku, kako bi ondje, zajedno s njemačkom vladom i njemačkim snagama, nastavili borbu protiv neprijatelja, „radi stvaranja uvjeta za ponovno oslobođenje domovine”. U detaljnom i sustavnom odgovoru od 25. siječnja 1945, njemačko Ministarstvo vanjskih poslova odobrava većinu zahtjeva, te navodi pojedinosti u vezi s prebacivanjem Pavelića, ustaške vlade i snaga NDH u Austriju. O evakuaciji je raspravljalo i ustaško Doglavničko

vijeće, čiji su članovi željeli biti sigurni da će planom biti obuhvaćeni i članovi njihovih obitelji.⁷⁹ No, kao što ćemo vidjeti u završnom poglavlju, posljednja faza vojne suradnje između Reicha i NDH, pa tako i evakuacija vlade NDH i povlačenje snaga NDH u Austriju u svibnju 1945. godine, nije se odvijala u skladu s planovima.

Bilješke

¹ Rendulic, *Gekämpft, Gesiegt, Geschlagen*, str. 154.

² *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 1455-1459. Vidi i str. 1071.

³ Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 559.

⁴ Popis delegata 11. rujna 1943: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 808-810.

⁵ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 811.

⁶ Vrlo realan prikaz nastanka i razmještaja kozačke divizije nudi Kern u knjizi *General von Pannwitz und seine Kosaken*.

⁷ Ibid., str. 66-67, 71-72, 94-95. i 115-117.

⁸ Više o prosvjedu Ministarstva unutarnjih poslova NDH generalu Glaise von Horstenau od 29. listopada 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 492-495. Vidi i popis zločina kozačkih jedinica koji je ministar vanjskih poslova NDH Stijepo Perić 1. ožujka 1944. dostavio von Ribbentropu: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,106-107.

Više o prosvjedima koje je izravno Hitleru 1. ožujka 1944. uputio premijer NDH, a 18. rujna 1944. Pavelić, u Hillgruberovoj knjizi *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 2, str. 365-367, 517.

Zahtjev Glaise von Horstenaua: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 487-489.

⁹ Više o kozačkoj okrutnosti u Glaiseovu izvještaju od 28. listopada 1943. glavnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 772-773. Više o masovnim vješanjima u Glaiseovu pismu Rendulicu od 15. studenoga 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 481.

Jedan od najpotresnijih prikaza kozačkog divljanja na koje sam naišao potječe iz pera vlč. J. Novosela, župnika u Đurđevcu. Izvještaj je uputio zagrebačkome nadbiskupu. Prema Novoselovim riječima, 13. prosinca 1944. i tijekom sljedećih nekoliko dana, Kozaci su ubili 26 nedužnih osoba, silovali mnoge djevojke i žene, te u gradu poharali sve čega su se uspjeli domoći, uključujući i sijeno i stoku. Izvještaj je kasnije prosljeđen Ministarstvu oružanih snaga NDH i Ministarstvu vanjskih poslova, kao još jedna potvrda uz pritužbe upućene njemačkim zapovjedništvima. A VII, fond NDH, reg. br. 24/2-2-4, kutija 269.

¹⁰ Više o posebnim prijkim vojnim sudovima u Micr. No. T-313, Roll 488, Frs. 686-687. Osim što je tvrdio da nema dovoljno njemačkih jedinica za održavanje mira na tom području, Hitler je tvrdio i da će Kozaci biti vrlo djelotvorni u borbama protiv Britanaca ako se oni iskrcaju na jadranskoj obali, budući da ih silno mrze zbog suradnje sa SSSR-om.

¹¹ O Kernovim procjenama u vezi s veličinom korpusa u svibnju 1945, vidi njegovu knjigu *General von Pannwitz und seine Kosaken*, str. 72. Prema njegovim navodima, Kozaci su neprestano bili izloženi partizanskoj propagandi, no samo ih je oko 250 tijekom boravka u NDH dezertiralo i prešlo na partizansku stranu. Posve prirodno, među njima je

Nezavisna Država Hrvatska pod njemačkom dominacijom

pronađeno i više sovjetskih špijuna.

O repatrijaciji pripadnika odmetnutih sovjetskih jedinica u njemačkoj službi u SSSR, vidi Bethellovu knjigu *The Last Secret* i Tolstoyevu *The Secret Betrayal*. Većina je tih jedinica kasnije likvidirana. Ni Bethell ni Tolstoy ne spominju zvjerstva koja su u NDH počinile kozačke jedinice, iako se tim pitanjem bave mnogi njemački i dokumenti NDH.

¹² U nizu poruka koje je između 17. siječnja i 10. ožujka 1943, tj. tijekom operacije Weiss uputio Vrhovnom štabu, general Gian Carlo Re, prvi čovjek talijanske vojne misije u NDH, izvijestio je kada su i gdje snage NDH i njemačke snage surađivale s četničkim formacijama u borbi protiv partizana. Služio se podacima NDH, njemačkim i partizanskim podacima, kao i informacijama talijanskih obavještajaca. Micr. No. T-821, Roll 247, Frs. 750-765. Vidi i pismo njemačkoga zapovjedništva u Banjoj Luci od 26. veljače 1943. zapovjednicima pet četničkih formacija u sjeverozapadnoj Bosni, A VII, fond Nijemci, reg. br. 71/4, kutija 27B.

¹³ Micr. No. T-314, Roll 566, Fr. 342. Detaljan izvještaj 114. lake pješačke divizije od 5. studenoga 1943. o tome kako se služila pojedinim Rokvićevim i Đujićevim četničkim jedinicama u Frs. 337-341.

¹⁴ Više o uspostavi i jačanju odnosa Nijemaca i četnika, vidi Tomasevichevu knjigu *The Chetniks*, str. 317-358. O prvome sporazumu vidi izvještaj 373. divizije XV. korpusu od 4. listopada 1943: Micr. No. T-314, Roll 566, Fr. 678. Rokvićeva četnička skupina ranije je surađivala s 114. lakom pješačkom divizijom u napredovanju prema jadranskoj obali nakon talijanskoga sloma.

¹⁵ Vidi Glaiseov izvještaj od 5. listopada 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 793-795, te Kascheov izvještaj od 19. listopada 1943. u Micr. No. T-77, Roll 883, Frs. 5,631,875-877.

¹⁶ Nardellijev izvještaj u A VII, fond NDH, reg. br. 57/2-2-6, kutija 67, a Blažev izvještaj u reg. br. 51/2-3-5.

¹⁷ Prva promemorija u Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,091-108 (s prilogima). Vidi i bilješku br. 61. Druga promemorija: Frs. H306,116-125, osobito Fr. H306,125.

¹⁸ Micr. No. T-311, Roll 286, Frs. 224-228 sadrži Glaiseov izvještaj od 26. veljače 1944, u kojem je brojka manja, dok je u Frs. 337-343 prevedeni, nepotpisani izvještaj od 14. travnja 1944, u kojem je navedena veća brojka.

¹⁹ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 355-357.

²⁰ Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,506-507. Iako se koristio četničkim jedinicama, Phleps je smatrao da će se one okrenuti protiv Nijemaca ako se Saveznici iskrcaju na jadranskoj obali.

²¹ Merremov izvještaj od 5. srpnja 1944. u Micr. No. T-311, Roll 195, Frs. 770-786, a pismo 2. oklopne armije u A VII, fond Nijemci, reg. br. 15/2, 4-5, kutija 265.

²² Vidi *Viesti*, br. 3, u A VII, fond NDH, reg. br. 20/23-25, kutija 86.

²³ Više o Hitlerovu stavu u Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,697-698. Više o razmišljanjima zapovjednika na terenu u zapisniku sa sastanka s obavještajnim časnikom 2. oklopne armije od 29. srpnja 1944. u Micr. No. T-501, Roll 257, Fr. 1042. Kascheovi argumenti sadržani su u njegovu izvještaju Ministarstvu vanjskih poslova od 23. kolovoza 1944, napisanome nakon što je s Lorkovićem i Pavelićem razgovarao o četničkome pitanju: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,576-578, te u njegovu izvještaju od 8. studenoga 1944. koji je uputio von Ribbentropu, u Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,045.

²⁴ Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 647 i Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 253.

²⁵ Zbog toga glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu generala Glaise von Horstenaua: Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,571. Memorandum o razumijevanju u Fr. H306,556.

Vidi i Frs. H306,563-567. Taj memorandum nije objavljen. Pavelićeva zapovijed od 20. svibnja 1944. nalazi se u *Zborniku zakona i naredaba NDH, 1944*, str. 377, a njegovu zapovijedi od 14. listopada i 13. prosinca 1944. na str. 749 i 829.

²⁶ Von Weichseov izvještaj od 26. srpnja 1944. o prilikama u vojsci NDH, kao i njegov prijedlog za reorganizaciju, Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,267-274.

²⁷ Kascheova bilješka o sastanku: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,996-999. Više o stavovima njemačkog Ministarstva vanjskih poslova i Kaschea prema von Weichsovu planu: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,256-267. Više o nastojanjima Nijemaca da izbjegnu pogoršanje odnosa s NDH u Micr. No. T-77, Roll 781, Frs. 5,507,643-646.

²⁸ Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H301,540.

²⁹ Kljaković, „Odraž Titovog vođenja oružane borbe”, str. 5-11.

³⁰ Prema njemačkome izvještaju, Nijemci su tom prilikom upotrijebili sljedeće snage: jednu pukovnijsku diviziju Brandenburg, motoriziranu grenadirsku jedinicu br. 92, dijelove Lake rezervne pukovnije br. 1, dijelove 7. SS divizije Prinz Eugen, te 100 njemačkih zrakoplova raznih tipova, među njima i štuke. Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,442-443.

³¹ *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 1234.

³² Ibid. Možemo dodati i da je dva dana ranije Kasche napisao opširno pismo von Weichsu, hvaleći Ustašku vojsku i pozivajući njemačku stranu na razumijevanje njihova doprinosa ratnim nastojanjima, te tražeći pomoć za buduću obuku i bliskiju suradnju s njemačkim jedinicama.

³³ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 774-776.

³⁴ Vidi Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,990-991 koji sadrži Kascheovu bilješku od 11. studenoga 1943. o sastanku održanom 29. listopada 1943.

³⁵ *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 1234.

³⁶ Ibid., str. 1035.

³⁷ Više o Glaiseovu nevoljkom prihvatanju proustaške politike u njegovu pismu Warlimontu od 29. veljače 1944: Micr. No. T-77, Roll 781, Fr. 5,507,634 i 5,507,647. Više o ublažavanju proustaške politike: Frs. 5,507,635-636. Glaise nije isključio mogućnost uklanjanja Pavelića i ustaškog režima u slučaju da se ukaže prilika, primjerice zahvaljujući odbijanju savezničkog pokušaja iskrcavanja u Dalmaciji ili uspješne stabilizacije ruske fronte.

Kascheov izvještaj o sastanku održanom 9. ožujka 1944. sadržan je u njegovu memorandumu od 30. ožujka 1944. U njemu se jasno odražava negativan stav i Hitlera i Operativnog stožera Wehrmachta prema vladi NDH i vojsci. Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,992-995.

³⁸ Budakov memorandum u kojem se bavi njemačkom politikom u Bosni: Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 463-470. Više o Budakovoj smjeni u njegovim odgovorima prilikom poslijeratnih ispitivanja: A VII, fond NDH, reg. br. 4/3, kutija I. O. 9, str. 12. Nakon toga Pavelić je Budaka posve potisnuo u drugi plan. I dalje je bio doglavljenik (zamjenik vođe), ali bez ikakvih ovlasti.

³⁹ *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 1035, 1299-1301. Navratio je u Prvom svjetskom ratu bio uspješan pilot lovačkih zrakoplova u austrougarskim oružanim snagama. Kasnije je služio u jugoslavenskom ratnom zrakoplovstvu, ali je umirovljen nedugo uoči izbijanja Drugoga svjetskog rata, navodno zbog pronjemačkih stavova i zagovaranja kupovine njemačkih letjelica. Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,457-458. Glaise je smatrao da je Navratio jedan od najboljih časnika vojske NDH, te da ga je maršal Kvaternik na inozemnu funkciju postavio iz čiste zavisti.

⁴⁰ I Glaise von Horstenau i Kasche ustvrdili su da se Navratio ne bi trebalo olako riješiti.

budući da ga je Führer nedavno tako dobro prihvatio. *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 1, str. 737-738. Možda u nastojanju da umiri Glaisea i Kaschea, Pavelić je Navratila postavio na tek stvorenu funkciju glavnog inspektora narodne obrane, na kojoj je bio posve bez utjecaja. Malo prije nego što su sovjetske snage istisnule Nijemce iz Rumunjske, Navratil je imenovan poslanikom NDH u Bukureštu, no nije uspio ni predati vjerodajnice, jer je vrlo ubrzo morao napustiti zemlju.

Paveliću se idealna prilika za Navratilovu smjenu pružila u siječnju 1944, kad je potpukovnik Ivan Babić, bivši pripadnik jugoslavenskog Glavnog stožera i prijatelj čelnika HSS-a, prebjegao Saveznicima u Italiju u zrakoplovu kojim su se i Navratil i Pavelić služili za duga putovanja. Tom prilikom zrakoplovom je upravljao Navratilov pilot. Micr. No. T-77, Roll 883, Fr. 5,601,844.

⁴¹ Glaiseovo viđenje Vokića: Micr. No. T-77, Roll 781, Frs. 5,507,629-630. U ožujku je već i Vrhovni ustaški stožer tražio temeljito „čišćenje” među vojnim časnicima. Predložio je da Pavelić smijeni čak 129 časnika, uglavnom na višim položajima. Glaise je to spriječio. Više pojedinosti u 10. poglavlju.

⁴² Micr. No. T-77, Roll 781, Fr. 5,507,635.

⁴³ Prikaz evakuacije od početka u siječnju do sredine lipnja 1944. nalazi se u Kascheovu izvještaju njemačkome Ministarstvu vanjskih poslova od 26. lipnja 1944. godine: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,377-385. Više o pokušaju obustavljanja prometa prema partizanskim otocima u izvještaju Ernesta Bauera, izaslanika NDH pri njemačkoj 181. diviziji, od 20. ožujka 1944, upućenog ministru za oslobođena područja i podtajniku u Ministarstvu unutarnjih poslova: A VII, fond NDH, reg. br. 49/6-1, kutija 218.

⁴⁴ Kasche je u cijelosti podržao prijedlog vlade NDH prema kojem bi se muško stanovništvo mobiliziralo, a ne evakuiralo. Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,434-435. Podržao je i pritužbe NDH na evakuaciju. Frs. H306,425-426. Njegov izvještaj od 25. ožujka bio je takav da se 18. svibnja general pukovnik Jodl, načelnik Operativnog stožera Wehrmachta, potužio njemačkome Ministarstvu vanjskih poslova, govoreći da je Kasche prvo trebao točno utvrditi čimbenice, zatražiti sve podatke od njemačkih vojnih zapovjedništava u NDH, a tek onda kritizirati, te da bi u budućnosti trebao poduprijeti sve nužne vojne mjere koje poduzima 2. oklopna armija. Frs. H306,406-407. Bućevi navodi u Frs. H306,429-430.

⁴⁵ Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H302,148.

⁴⁶ Vidi, primjerice, izvještaj mjesnih vlasti NDH u Vrgorcu o njemačkim operacijama u tom području 19-20. veljače 1944 – u kojima je ubijeno jedno dijete, 27 dječaka i staraca je odvedeno, a spaljena 61 kuća sa svime što je bilo u njima, zbog čega su 203 osobe ostale bez doma, dok je sva stoka zaplijenjena, A VII, fond NDH, reg. br. 33/6-1, kutija 218. Vidi i prosvjednu notu Brune Nardellija, čelnika uprave NDH u Dalmaciji, upućenu njemačkom područnome zapovjedništvu (*Feldkommandantur*) u Splitu, od 31. ožujka 1944, u vezi s njemačkom odmazdom na Braču. Osvećujući se zbog pogibije 10 i ranjavanja trojice njemačkih vojnika, Nijemci su ubili 56 osoba, spalili više desetaka kuća, silovali žene čiji su muževi bili u partizanima, te uhitili ili evakuirali velik broj drugih stanovnika. Ibid., reg. br. 48/2-2-7, kutija 87.

⁴⁷ Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, str. 683-684. Prema izvještaju na stranici od 1. siječnja 1945. Centralnog komiteta jugoslavenskih izbjegličkih logora u Egiptu, koji je logorima upravljao s jugoslavenske strane, koncem prosinca 1944. u glavnome logoru u El Shattu boravilo je 24.689 osoba, među njima i oni koji su ranije bili u El Khatadbi, te još 2183 osobe u Tolumbatu, pa je tako ukupan broj iznosio 26.872 osobe. Djece do dobi od dvije godine bilo je 1250, predškolske djece 2036, školske djece

i mladeži 7020, 6665 muškaraca i 9901 žena. U izvještaju se navodilo i odakle je tko od izbjeglica potekao, kao i kojoj vjeri pripada (str. 2-3). Jedan primjerak dobio sam zahvaljujući Petru Antičeviću, prijatelju iz osnovne škole i tajniku jednog od pet administrativnih odsjeka u logorima.

- ⁴⁸ Izvještaj od 17. prosinca 1943. u A VII, fond NDH, reg. br. 1/6-1, kutija 218. Vidi i Pleho, *Pelješac u narodnooslobodilačkoj borbi*, str. 193-195, 207. Prema popisu koji posjedujem u arhivi, 397 izbjeglica iz Kune smješteno je u logor u El Shattu. Kući su se vratili početkom svibnja 1945. godine.
- ⁴⁹ Iako su vlasti NDH uhitile tu skupinu četnika i premda su ih ustaški mediji u Splitu žestoko okrivljavali za masakre, ti četnici gotovo sigurno nisu bili krivi za navedene zločine. Vidi prosvjednu notu koju su četnici 2. svibnja 1944. uputili njemačkom časniku za vezu u Drnišu: Micr. No. T-311, Roll 189, Frs. 288-291. Vlasti NDH su to vjerojatno znale, no kako nisu mogle javno napasti Nijemce, napali su četnike, koji su inače surađivali s Nijemcima.
- ⁵⁰ Obje note nalaze se u von Ribbentropovim uputama Kascheu od 20. travnja 1944: Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,511-515. Von Ribbentrop je ustvrdio da mu se Perićeva držanje nije sviđalo još otkako je ovaj ranije posjetio Berlin. Perićeva iznuđena ostavka: Frs. H302,508-510.
- ⁵¹ Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 2, str. 364-370. Hitlerova nesklonost prema Periću, iskazana Kascheu: Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H301,994.
- ⁵² Dodatne informacije o slučaju Bulat: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,225-234.
- ⁵³ Primjer različitih stavova Glaisea i Kaschea već i samo o vojnim pitanjima vidljiv je u Glaiseovu izvještaju (koji je napisao u svojstvu vojnog atašea) od 2. listopada 1943, o vojnoj situaciji u NDH, te Kascheovim kritikama, od točke do točke, od 12. listopada 1943, tog izvještaja: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,814-820 i H306,822-823.
- ⁵⁴ Fick Himmleru, 16. ožujka 1944, u zbirci Heinrich Himmler Collection, box 5 (File 281), Hoover Institution Archives.
- ⁵⁵ Vidi, primjerice Kascheove bilješke o posjetima i izvještajima Hitleru, od 29. listopada 1943, 8. ožujka 1944. i 14. kolovoza 1944: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,990-999.
- ⁵⁶ Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,049-051. Kascheove stavove kritizirali su i drugi. Vidi, primjerice, izvještaj ministra Otta von Hentinga iz njemačkog Ministarstva vanjskih poslova od 30. rujna 1943, nakon posjeta NDH: Frs. H301,394-398. Kascheov odgovor na te kritike u Frs. H301,388-391. U pojedinim trenucima Hitler je bio vrlo kritičan prema Kascheu. Vidi *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1637-1638.
- ⁵⁷ Više o Kascheovim problemima u kolovozu u Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H302,142, a u prosincu Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,039-041. Nakon rata, Kasche je britanskim istražiteljima u Austriji rekao da je nadredene uvjerio u prikladnost i prednosti svoje politike, te se u siječnju 1945. vratio u Zagreb, gdje je ostao do bijega u Austriju koncem rata. Ispitivanje Kaschea u dokumentu „Skupni tjedni obavještajni sažetak br. 6” za tjedan koji je završio 10. kolovoza 1945. u F. O. 371/46611, C 5138/141/3.
- ⁵⁸ Rendulic, *Gekämpft, Gesiegt, Geschlagen*, str. 222.
- ⁵⁹ U vrijeme krize Lorković-Vokić Pavelić je, kako se čini, za svaki slučaj, Gottloba Bergera, načelnika glavnog SS-ova ureda, tijekom njegova posjeta Zagrebu 11-13. kolovoza 1944, izvijestio o koracima koje namjerava poduzeti protiv zavjerenika. Čini se da je Himmler potom Kascheovo putovanje u Berlin na Pavelićevu molbu shvatio kao pokušaj spašavanja propalih pobunjenika. To objašnjava i riječi Himmlerova predstavnika, *Obergruppenführera* Hermann Fegeleina, prilikom podnošenja dnevnog izvještaja u Hitlerov

ni stožeru 31. kolovoza 1944. godine, prema kojima mu je Himmler naredio da Führeru prenese sljedeće: „Poglavnik je uklonio sve protuustaške elemente. Poslanik Kasche u tome ga je pokušao spriječiti. Poslanik Kasche najgori je zločinac i glupan. *Reichsführer* SS moli da Kaschea opozovete zbog zdravstvenih razloga”. Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,133. Više o zavadi Kaschea i Himmlera u Sundhaussenovu tekstu „Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien”, str. 186.

Bergeru je u Zagrebu priredn raskošan prijem. Iako je razgovarao i s Lorkovićem i Vokićem, glavni razgovor obavio je nasamo s Pavelićem. Izvještaji njemačkih službi u Zagrebu o njegovu posjetu: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,488-496.

⁶⁰ Vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 243-246. Razgovor s Hitlerom: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,998 i H302,001, a razgovor s von Weichsom: Micr. No. T-3111, Roll 194, Frs. 439-440.

⁶¹ Vidi bilješku Kascheova ureda od 2. ožujka 1944. o sastanku održanom prethodnog dana, a u kojoj su pobrojane sve spomenute promemorije: Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 1087-1089.

⁶² Promemorije u Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,091-108 (s prilogima). Jedan primjerak, s datumom od 5. veljače, nalazi se u A VII, fond NDH, reg. br. 20/1-17, kutija 233a, ali s jednom važnom razlikom. Umjesto brojke od 330.000 Hrvata pod oružjem, navodi se brojka 280.000. Ta brojka vjerojatno nije obuhvatila i procjenu o broju vojnika u jedinicama koje su formalno bile dio njemačkih oružanih snaga, poput legionarskih divizija i 13. SS divizije Handžar.

⁶³ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 499.

⁶⁴ Micr. No. T-313, Roll 488, Fr. 429.

⁶⁵ *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 1253.

⁶⁶ Masucci, *Misija u Hrvatskoj, 1941-1946.*, str. 127.

⁶⁷ Pavelićevo pismo Kascheu: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,134-136. Više o Kascheovim aktivnostima u Berlinu u vezi s Pavelićevom smjenom Lorkovića i Vokića, te njegovim zahtjevom za Glaiseovim razrješenjem: njegov detaljni izvještaj koji pokriva razdoblje od 22. kolovoza i 1. rujna 1944: Frs. H302,138-150. Više o promjenama koje je proveo Pavelić, a o kojima je izvijestio zamjenik njemačkoga vojnog atašea u Zagrebu: Micr. No. T-77, Roll 883, Frs. 5,631,316-319 i 5,631,326-329.

⁶⁸ Glaiseovo pismo glavnome zapovjedniku: Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 755. Njegovo pismo Kascheu: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,153-154. Njegov zahtjev za razrješenjem: Micr. No. T-77, Roll 781, Fr. 5,507,647. Tome možemo dodati da je 29. rujna 1944. Kasche dobio von Ribbentropove upute da Pavelića izvijesti o tome kako Visoko zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga ne može prihvatiti njegovu pretpostavku da je Glaise nepovoljno utjecao na Lorkovića i Vokića. Umjesto toga, Kasche je Paveliću rekao da je Glaise dao ostavku iz zdravstvenih razloga. Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,467. Čini se da Visoko zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga nije moglo prihvatiti pomisao da je Pavelić uspio u nakani da ukloni Glaisea iz Zagreba, te je u službenim dokumentima izmijenilo razlog njegove ostavke.

⁶⁹ Glaiseovo pismo Kascheu: Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H302,160. Njegovi raniji pokušaji da izazove Kascheov pad: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 468-469 i 552-553.

Glaise nije bio žrtva čistke, niti je kažnjen, ali jednako tako nije ni prebačen na novu dužnost. Preživio je rat, ali se 1946. ubio u američkome logoru za ratne zarobljenike u njemačkoj. Prije smrti morao je otprijeti poniženje zbog činjenice da je ne samo Jugoslavija, nego i njegova vlastita domovina, Austrija, zatražila njegovo izručenje radi suđenja pod

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

optužbom da je počinio ratne zločine.

⁷⁰ Micr. No. T-77, Roll 781, Frs. 5,507,646-649. Dio tih strategija i pristupa aktiviran je i prije nego što je Pavelić 18. rujna 1944. posjetio Hitlera.

⁷¹ Micr. No. T-77, Roll 883, Fr. 5,631,316.

⁷² Više o Ringelovu slučaju: Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,681. Kasche je njegov imenovanje zapravo zatražio još 23. kolovoza, prilikom razgovora s von Ribbentronom o krizi Lorković-Glaise. Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H302,140. Sredinom studenoga, Kasche se izjasnio u prilog Juppeu, koji je i dalje privremeno obavljao dužnost. Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,032.

⁷³ Više o sukobima koji su odgodili imenovanje Glaiseova zamjenika: Micr. No. T-120, Roll 753, Frs. 365, 576 i 586-588. Više o razmjerima i rasponu Prützmannova zapovjedništva: Micr. No. T-77, Roll 781, Fr. 5,507,653. Od 30. siječnja 1944. general Prützmann bio je po hijerarhijskome položaju 23. SS-ov časnik. Vidi Nazional Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei, *Dienstaltersliste der Schutzstaffel der NSDAP*, s abecednim poretком, ali bez paginacije.

⁷⁴ Fotokopije Kammerhoferovih pisama Himmleru od 23. ožujka, te 23. i 26. ožujka 1945. na uvid mi je dao Tone Ferenc, profesor povijesti na Ljubljanskome sveučilištu, a potječu iz Arhiva Instituta za zgodovino delavskega gibanja u Sloveniji.

⁷⁵ Operacije Vukodlak protiv anglo-američkih snaga zabranjene su naredbom feldmaršala Keitela od 5. svibnja 1945. godine. *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1673. Ta je zabrana ubrzo primijenjena i na operacije protiv sovjetskih snaga.

Više o Prützmannovoj sudbini u Stockhorstovoj knjizi *Fünftausend Köpfe*, str. 331.

⁷⁶ Stockhorst, *Fünftausend Köpfe*, str. 222-223. Vidi poslijeratno ispitivanje Eriha Lisaka, A VII, fond NDH, reg. br. 2/6, str. 18, kutija 9 I. O.

⁷⁷ Izvještaj i zapisnik s tog sastanka: Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,695-701. O problemu nepouzdanosti vojske NDH, vidi osobito Frs. H306,699-700. Vidi i Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 2, str. 506-519.

⁷⁸ Više o Pavelićevoj novoj fleksibilnosti, prema Neubacherovu izvještavanju: Micr. No. T-311, Roll 194, Fr. 1136. Prema Kascheovim izvještajima: Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,045.

⁷⁹ Memorandum vlade NDH o evakuaciji nalazi se u A VII, fond NDH, reg. br. 43/1, kutija 233a. Njemački odgovor, reg. br. 1/2, kutija 233a. Duglavničko vijeće raspravljalo je o evakuaciji na sastanku održanom 14. prosinca 1944. godine. Jareb, „Bilješke sa sjednica Duglavničkog vijeća 1943-1945.“, str. 192. Pavelićeva supruga Marija zapravo je evakuirana u Austriju još u prosincu 1944, te je sa svojom pratnjom živjela u Semmeringu. Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,343.